

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему:

**«Становлення радянської обрядовості в УРСР (кінець
1950-х – 1960-ті рр.)»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
напряму підготовки 6.020302 Історія
Дзюбчук Катерина Валентинівна

Керівник: Шліхта Н.В.,
PhD, кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Будз К.М., к.і.н.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2018 р.

Київ – 2018

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Розробка радянської обрядовості наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.: загальна характеристика	
1.1. Питання обрядовості напередодні хрущовської антирелігійної кампанії.....	8
1.2. Посилення уваги до нових обрядів наприкінці 1950-х - у 1960-х рр.....	10
1.3. Значення та функції нових свят та обрядів.....	16
Розділ 2. Радянські масові свята та ритуали	
2.1. Характеристика радянських масових свят, їх класифікація та функції...	21
2.2. Новий рік	28
2.3. Посвята в робітники	32
2.4. День Перемоги.....	36
Розділ 3. Радянські сімейно-побутові обряди	
3.1. Безрелігійне «хрещення» новонароджених	44
3.2. Громадянське весілля	49
3.3. Громадянське поховання	53
Висновки.....	58
Список використаних джерел і літератури.....	61

Вступ

Радянський Союз був однією з держав, чий ідеологічний вплив був присутній у всіх сферах життя її громадян. Поруч із побудовою комунізму, радянські лідери держави декларували також створення «нового» атеїстичного суспільства, в якому не буде місця таким «пережиткам», як релігійні свята та обряди. Перші спроби замінити релігійні свята громадянськими аналогами припадають на 1920-і роки, коли революційна молодь почала стихійно створювати «червону» обрядовість. Безрелігійні «комсомольські великодні», «комсомольські різдва», а також весілля та поховання «без попа» не мали поширення поза межами спільноти, яка їх створювала. А централізоване впровадження та розробка сценаріїв нових свят та обрядів в силу різних причин залишалися поза увагою органів влади аж до кінця 1950-х рр.

Новий поштовх до створення безрелігійної радянської святкової культури дала хрущовська антирелігійна кампанія. Проблема відсутності альтернативи релігійній обрядовості стала однією з головних для вирішення, оскільки нові свята та обряди бачилися тепер не лише як інструмент протистояння релігії, але і як інструмент виховання «нової» радянської людини. Згідно з офіційною риторикою тих часів, радянські свята мали формувати в людині такі якості, як патріотизм, колективізм і вірність партії. Окрім активної розробки сценаріїв безрелігійних сімейно-побутових обрядів, у 1960-і рр. здійснюються також спроби витіснити основні релігійні свята, особливо поширені в сільській місцевості. Політика впровадження нових свят набуває особливого значення за часів Леоніда Брежнєва, коли радянська обрядовість стає однією з основних форм протидії релігії і секуляризації населення.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити становлення радянської обрядовості наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.

З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- дати загальну характеристику основних спроб упровадження нової обрядовості напередодні та в період 1960-х рр.;
- проаналізувати радянські масові свята та ритуали, що розроблялись і становлювались у 1960-х рр.;
- дослідити запровадження радянської сімейно-побутової обрядовості наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.

Об'єктом дослідження є святкова культура в Радянському Союзі.

Предметом є процес створення та становлення радянських свят та обрядів у період 1958-1969 рр.

В основі методологічної бази дослідження - загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1958р. по 1969р. Вибір нижньої хронологічної межі обумовлений виданням постанови ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 року, що стала одним із основних документів початку хрущовської антирелігійної кампанії. Верхня хронологічна межа – створення у 1969 році Комітету з вивчення та впровадження в побут нових громадянських обрядів при Президії Верховної Ради УРСР, що символізувало початок централізації розробки святкових сценаріїв та їх поширення.

Історіографія представлена чисельними працями українських та російських дослідників, а також деякими напрацюваннями західних авторів. Серед них варто виділити монографію Наталії Шліхти «Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х років»¹, що висвітлює життя православної громади Української РСР, а також її статтю «От традиции к современности: православная обрядность и праздники в

¹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х років. – Харків: «Акта», 2011. - 468 с.

условиях антирелигиозной борьбы»², в якій досліджено тему боротьби з релігією та «забобонами» в СРСР. Коротку характеристику хрущовської антирелігійної кампанії та її цілей можемо знайти в статті Ендрю Стоуна «Overcoming Peasant Backwardness: The Khrushchev Antireligious Campaign and the Rural Soviet Union»³, а також в монографії Девіда Пауелла «Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion»⁴.

Дослідження святкової та обрядової культури Радянського Союзу представлено в праці німецького дослідника Мальте Рольфа «Советские массовые праздники»⁵, а також статтях Ольги Тевікової «Обрядовість населення України періоду хрущовської "відлиги" (1953 - 1964 рр.)»⁶, Ірини Проніної «Массовый праздник в советской социокультурной модели»⁷, Людмили Шуміхіної «Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры»⁸ та Олени Жидкової «Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной»⁹. Варто виділити також статті Вікторії Смолкін-Ротрок «Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии»¹⁰ та «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964-

² Шлихта Н. В. От традиции к современности: православная обрядность и праздники в условиях антирелигиозной борьбы (на материалах УССР, 1950-е — 1960-е гг.) // Государство. Религия. Церковь. В России и за рубежом. – 2012. – №3-4. – С.380-407.

³ Stone A. Overcoming Peasant Backwardness: The Khrushchev Antireligious Campaign and the Rural Soviet Union // Russian Review - Vol. 67, No. 2. – pp.296-320.

⁴ Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion / D. E. Powell. – Cambridge: M.I.T.Press, 1975. – pp.66-84.

⁵ Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф; пер. с нем. В. Т. Алтухова. – М.: Российская политическая энциклопедия: Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – 439с.

⁶ Тевікова О. Обрядовість населення України періоду хрущовської "відлиги" (1953 - 1964 рр.) // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. - 2012. - Вип. 34. - С.101-105.

⁷ Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели / Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 19 (374). Философия. Социология. Культурология. Вып. 37. - С. 114-121.

⁸ Шумихина Л.А. Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры / Л. А. Шумихина, В.М. Попова // Теория и практика. – 2012. – № 5. – С.203-208.

⁹ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной / Государство. Религия. Церковь. – 2012. – №3-4. – С.408-429.

¹⁰ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии / Государство. Религия. Церковь. – 2012. – № 3-4. – С.430-463.

1968»¹¹, в яких авторка аналізує складність заміщення релігійного обряду поховання і особливості атеїстичного виховання в СРСР.

Джерельна база дослідження охоплює як опубліковані, так і передовсім архівні документи. Зокрема, нами були використані звіти та листи обласних та республіканського уповноважених Ради у справах РПЦ (з 1965р. – Ради у справах релігій), які містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України – Ф.1. Центрального комітету Компартії України Оп.24. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1950-1967), Оп.25. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1968-1988), Оп.31. Документи загального відділу ЦК КПУ (несекретна частина) (1955-1970) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – Ф.4648. Ради в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередників: Оп.1. Уповноважений Ради в справах РПЦ при РНК / РМ СРСР по УРСР, 1944-1965. Опубліковані джерела представлені працями радянських дослідників, зокрема, книгами Валентини Борисенко «Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні»¹², Петра Кампарса та Миколи Заковича «Советская гражданская обрядность»¹³ та Володимира Руднева «Советские праздники, обряды, ритуалы»¹⁴. Як додаткові джерела нами також були використані праці радянських дослідників пізніших періодів: збірник методичних рекомендацій лекторам та пропагандистам «Революционные, боевые и трудовые традиции – важнейший источник

¹¹ Смолкин В. «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964-1968 // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2009. - №3 (65) / Ел. доступ: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/3/sm5.html>. Відвідано 15.02.2018

¹² Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні / В.Борисенко, В. Келембетова, О. Обертинська та ін. . – Київ : Політвидав України, 1978. – 255с.

¹³ Кампарс П. Советская гражданская обрядность / П. П. Кампарс, Н. М. Закович ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма. - Москва : Мысль, 1967. - 256 с.

¹⁴ Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы / В. А. Руднев. - Ленинград : Лениздат, 1979. - 206 с.

патриотического и интернационального воспитания молодежи»¹⁵, збірник матеріалів конференції «Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне»¹⁶, а також праця «Социалистическая обрядность : учебно-методическое и справочно-информационное пособие для исполнителей, организаторов обрядности, работников обрядовых служб»¹⁷.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі визначено основні особливості розробки нових свят в період 1920-х рр., причини актуалізації питання розробки обрядовості та основні заходи щодо поширення радянських безрелігійних свят у 1960-і рр. У другому розділі проаналізовано основні масові та державно-політичні свята Радянського Союзу, їх функції та складові елементи. Третій розділ присвячений дослідженню упровадження радянських аналогів сімейно-побутових обрядів, зокрема хрещення, весілля та поховання.

¹⁵ Революционные, боевые и трудовые традиции – важнейший источник патриотического и интернационального воспитания молодежи. / Метод. рекомендации в помощь пропагандистам, лекторам и политинформаторам. – Ворошиловград, 1977. – 46с.

¹⁶ Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне. 1941-1945 / С. А. Бартенев [и др.] ; отв. ред. Г. А. Куманев ; АН СССР. Отделение истории. - М.: Наука, 1985. - 312с.

¹⁷ Социалистическая обрядность : учебно-методическое и справочно- информационное пособие для исполнителей, организаторов обрядности, работников обрядовых служб. - Киев : Высшая школа, 1985. - 343с.

Розділ 1. Розробка радянської обрядовості наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.: загальна характеристика

1.1 Питання обрядовості напередодні хрущовської антирелігійної кампанії

Побудова комуністичного суспільства передбачала створення «нової» культури, яка в основних своїх рисах мала бути запереченням культури старої, «буржуазної» та «відсталого». Нові безрелігійні свята та обряди мали стати важливими компонентами цієї нової культури. Адже від самої Жовтневої революції партія і уряд взяли курс на становлення держави безрелігійної, атеїстичної, де терміни «атеїзм», «безвірники» та «безбожники» набудуть позитивного значення³⁵. Як пише Петро Бондарчук, суспільство, в якому релігійність була характерною ознакою більшості населення, мало нагально стати атеїстичним, а віряни сприймалися «як носії забобонів, пережитків минулого, а часто і як вороги радянської держави»³⁶.

Для швидшого подолання «релігійних пережитків» одразу ж після революції нова влада перебирає на себе деякі функції «контролю» над населенням, які до 1917 р. були в розпорядженні Церкви: створюються «записи актів громадянського стану» - ЗАГСи. Вони починають здійснювати реєстрацію та вести облік шлюбів, народжень та смертей. Водночас, здійснення обрядів, які супроводжують ці ключові події в житті людини, так і залишалося за духовенством³⁷. Хрещення, вінчання та поховання за релігійним обрядом перестають бути обов'язковими, але продовжують здійснюватися. Державні інституції аж до 1960-х років могли

³⁵ Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР/ Етнічна історія народів Європи. - 2012. - Вип. 38. - С. 41.

³⁶ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С.4.

³⁷ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.442.

запропонувати громадянам лише формальні реєстраційні процедури, позбавлені всіляких урочистостей³⁸.

Однією з причин незначної уваги з боку влади до питання розробки нових обрядів було те, що в самому середовищі комуністичних лідерів не було згоди щодо цього питання³⁹. Окрім цього, в перші пореволюційні роки більшовики мали чимало більш важливих проблем для вирішення, тому обрядовість довгий час залишалася другорядним питанням, в порівнянні з політичними та економічними проблемами Радянської держави, тим більше це питання не піднімалося під час Другої світової війни та в часи повоєнної відбудови⁴⁰.

«Громадянські аналоги» обрядів та свят періоду 1920-1930-х років не розроблялися цілеспрямовано, а пов'язані радше з ініціативою комсомольців, котрі і поклали початок новій «червоній» обрядовості. Комсомольці перших років радянської держави були надзвичайно ініціативними в сфері створення нових безрелігійних обрядів, проте часто такі нові свята та обряди не ставали популярними поза межами комсомольської спільноти. Як пише Олена Жидкова, перші громадянські обряди важко назвати саме обрядами в повному сенсі цього слова⁴¹. У різних частинах країни проводилися «комсомольські великодні», «комсомольські різдва» чи навіть «комсомольські святки»⁴². Вони були насичені революційною символікою та мали, в першу чергу, протиставлятися релігійним звичаям та обрядам. Так, наприклад, перші комсомольські весілля проводилися з повним неприйняттям елементів «старого побуту»: без священиків чи навіть батьків, але обов'язково серед колективу, товаришів⁴³. Тим не менш, такі спроби

³⁸ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.408.

³⁹ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.445.

⁴⁰ Слуцька Ю. Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах // Схід. - 2013. - №4. - С.168.

⁴¹ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.408.

⁴² Там само – С.411.

⁴³ Там само – С.421.

часто були невдалими та не приживалися серед населення – однією з можливих причин радянські дослідники називали те, що «недостатньо враховувалися особливості побуту людей, їх психологія, мало використовувалися вже наявні народні обрядово-святкові традиції»⁴⁴. Наприклад, популярні радянські письменники Ільф та Петров критикували в одній зі своїх статей такий обряд як «октябрини» - замітник хрестин, - назвавши їх «жахливою музично-профспілковою містерією»⁴⁵.

Ще Ленін писав про те, що не досить просто заборонити чи витіснити релігію, її потрібно було чимось замінити. Щоправда, за його версією, цю нішу мали би зайняти театр та мистецтво⁴⁶. Проте, аж до 1960-х років релігійні свята та обряди продовжували здійснюватися громадянами атеїстичної держави, так і не маючи гідної альтернативи.

1.2 Посилення уваги до нових обрядів наприкінці 1950-х - у 1960-х рр.

Початок нової антирелігійної кампанії наприкінці 1950-х рр. актуалізував питання про живучість релігії та, особливо, про здійснення релігійних обрядів. Новий виток витіснення «релігійних пережитків» базувався на таких документах: постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 року⁴⁷, постанова ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» від 13 січня 1960 року та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 року⁴⁸. Згідно з ними, релігія та численні «релігійні пережитки» хоч і не підпадали вже під категорію «класово ворожих явищ» (як в роки громадянської війни), проте бачились небажаними в радянському суспільстві, тож «звільнення» населення від них вважалось одним з головних напрямів ідеологічної роботи. Продовженням цієї політики стала Третя

⁴⁴ Социалистическая обрядность – С.40.

⁴⁵ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. – С.287.

⁴⁶ Цит. за: Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні - С.219.

⁴⁷ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. – С.53.

⁴⁸ Там само – С.55.

Програма партії, прийнята на з'їзді КПРС у 1961 р. Її основні пункти, особливо «Моральний кодекс будівника комунізму», проголошують побудову «нового» радянського суспільства та «нової» радянської людини, основою яких має бути комуністична мораль⁴⁹. Таким чином, витіснення релігії, як і побудова комунізму, мало відбутися найближчим часом.

Одним із методів боротьби з релігією було закриття храмів та зняття з реєстрації релігійних громад⁵⁰. Як показує Петро Бондарчук, протягом 1960–1963 років в УРСР припинили свою діяльність 3410 православних громад⁵¹. Тим не менш, населення продовжувало активно відвідувати храми, особливо на великі релігійні свята. Якщо в містах тенденція до зменшення кількості присутніх в храмах на таких богослужіннях була, хоч і просувався цей процес повільно, то в сільській місцевості люди традиційно з року в рік вирушали до храмів⁵². Пояснити цей факт можна не лише традиційністю та консервативністю сільського населення, але і тим, що релігійні свята тут міцно вкоренилися в календар селян та позначали початок чи завершення тих чи інших видів робіт, виконуючи не лише не релігійну, а й «виробничо-побутову» функцію⁵³.

Яскравим свідченням стійкості релігійних обрядів, особливо в селах, може слугувати така статистика. У селі Нова-Слобода Сумської області за 1960-й рік ЗАГСом зареєстровано 102 народжень, 20 шлюбів та 26 померлих. За даними місцевого священника в тому ж році він виконав 95 хрещень, 19 обрядів вінчань та 26 обрядів поховань⁵⁴.

Вірогідною причиною посилення уваги до впровадження нових безрелігійних обрядів могла також бути неефективність адміністративних дій влади. Так, у звітах уповноважених Ради у справах РПЦ можемо побачити,

⁴⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат. - Т.10: 1961-1965. - 1986. – С.168-169.

⁵⁰ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. – С.57.

⁵¹ Там само – С.231.

⁵² Там само – С.232.

⁵³ Там само – С.163.

⁵⁴ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.238. – Арк.50.

що кожного року кількість вірян, присутніх в церквах на свята, майже не змінюється, а в деяких населених пунктах навіть збільшується⁵⁵. Віряни із сіл та містечок, якщо їхню церкву закривали, вирушали на богослужіння до найближчого храму – часто саме за їх рахунок і збільшувалася відвідуваність⁵⁶. Таким чином, ми бачимо, що закриття церков та храмів якщо і змінювало релігійну ситуацію в УРСР, то процес цей відбувався дуже повільно.

Важливо для нас і те, що в Українській РСР проживало доволі багато вірян в порівнянні з іншими республіками СРСР. Так, з усіх церков та молитовних будинків СРСР станом на 1 січня 1954 року 63% з них знаходилося в Україні⁵⁷.

Намагання запровадити нові обряди та свята на заміну традиційним влада пояснювала тим, що ніби то саме в релігійні свята робітники та селяни прогулюють роботу, пиячать та порушують закон⁵⁸. Так, наприклад, в звіті одного з обласних уповноважених Ради у справах РПЦ за 1960 рік була така інформація: «Частина колгоспників у релігійні свята не виходить на роботу, і не тому, що вони дуже релігійні люди, а тому, що так заведено здавна»⁵⁹. Звичайно, після подібних звітів питання запровадження нових свят на безрелігійній основі виглядало вкрай необхідним.

Головною причиною складності витіснення релігійних обрядів була їх традиційність та усталеність. У середині 1960-х років, коли засновують Інститут наукового атеїзму, його дослідники серед іншого починають займатися визначенням мотивів здійснення релігійних обрядів населенням. З'ясовується, що не всі віряни здійснюють обряди з особистих переконань, а багато з них роблять це під впливом суспільної думки та традиції. Більше

⁵⁵ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.2. ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.7-15. ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.358. – Арк.16.

⁵⁶ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.66.

⁵⁷Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.450.

⁵⁸Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.66.

⁵⁹Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. – С.235.

того, навіть невіруючі часто здійснюють такі обряди – наприклад, за порадою чи наполяганням старших членів родини⁶⁰. Так, коли одного з колгоспників запитали, чому він хрестив дитину, хоча сам не є віруючим, він відповів: «Все крестят, и мы крестили»⁶¹. Тож, як бачимо, суспільна думка грала досить вагому роль в питанні здійснення обрядів.

Про різку зміну в політиці щодо здійснення обрядів може свідчити такий випадок. У 1956 році ЦК КПРС отримав лист від громадянки Кубрикової, яка писала, що через 40 років після Жовтневої революції радянській владі пора вже забезпечити своїх громадян новими традиціями на заміну релігійним. У відповідь їй передали, що «создавать и внедрять обряды является нецелесообразным»⁶². Натомість, вже від початку 1960-х років ситуація кардинально змінюється. Розробка нової обрядовості стає одним із пріоритетних завдань, їй присвячували пленуми і резолюції, створювали спеціальні комітети та інститути, підготували ціле покоління кадрів, що займалися цим питанням. Для обрядів, які раніше сприймалися як «релігійні пережитки», тепер створюються цілі заклади, сценарії та атрибути⁶³. Нові обряди і святкування відтепер вважались ефективним інструментом «виховання радянського патріотизму, комуністичного ставлення до праці, зміцнення сімейних взаємин, подолання релігійних забобонів» (з Постанови «Про впровадження в побут радянських людей нових громадянських обрядів» 1964 року)⁶⁴. Про зміну в сприйнятті свят та обрядів може свідчити також той факт, що від 1963 року в звітах обласних уповноважених Ради в справах РПЦ з'явилися доповіді про стан та заходи поліпшення реєстрації актів громадянського стану в окремих містах, а також про введення в життя нових безрелігійних обрядів загалом⁶⁵.

⁶⁰ Смолкин В. «Свято место пусто не бывает».

⁶¹ Там само.

⁶² Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.443.

⁶³ Там само – С.444.

⁶⁴ Цит. за: Шліхта Н. Церква тих, хто вижив – С.62.

⁶⁵ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376.

Посилення уваги до обрядовості у 1960-х підкріплювалося такими документами: постанови ЦК КПУ від 9 жовтня 1962 р. «Про стан та заходи з покращення науково-атеїстичного виховання трудящих Української РСР» та від 26 липня 1963 р. «Про досвід деяких партійних організацій щодо впровадження у побут сучасних громадських обрядів і нових звичаїв»⁶⁶, що передбачали комплекс дій, спрямованих на скорочення кількості виконуваних релігійних обрядів та популяризацію нових обрядів. Зокрема, цією постановою ініціювали створення комісій в областях для кращого впровадження нової обрядовості в життя⁶⁷. Відповідно до звітів, членами таких комісій ставали місцеві депутати, комсомольці, вчителі та члени профспілок⁶⁸. Вони мали проводити роботу серед населення, особливо з молоддю. Наприклад, в Луганській області члени комісії навідували молодих батьків, а також пари, котрі ще не оформили шлюб, спілкувалися з ними⁶⁹.

Таким чином, специфіка 1960-х років полягає в тому, що розробка та впровадження радянських свят відтепер ставали одним із пріоритетних аспектів у вихованні «нової радянської людини». Так, вже згадана постанова ЦК КПУ від 26 липня 1963 року стала одним із перших серйозних кроків в цьому напрямку, а продовженням її став розроблений у 1964 році проект «Правил про релігійні культу», в якому особливу увагу приділяли методам впровадження нових свят та обрядів⁷⁰. Наприклад, «Правила...» передбачали залучення до процесу розробки та впровадження свят Міністерство культури, Міністерство вищої та середньої освіти УРСР, Президію та Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, а також спілки письменників та музикантів. Серед основних заходів можна назвати підготовку та публікацію календаря сучасних безрелігійних українських свят, введення в 1964/65 навчальних роках спецкурсу «Роль радянських свят,

⁶⁶ Шліхта Н. От традиции к современности – С.382.

⁶⁷ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.176.

⁶⁸ Там само - Арк.202.

⁶⁹ Там само - Арк.222-223.

⁷⁰ Шліхта Н. Історія радянського суспільства – С.90.

звичаїв та обрядів у комуністичному вихованні трудящих» у деяких навчальних закладах, а також публікації спеціальної літератури, плакатів, посібників, збірок пісень і т.д.⁷¹. У 1964 р. був створений Інститут наукового атеїзму, де перші ж аспіранти отримали завдання від наукових керівників збирати інформацію про обрядовість⁷².

Процес становлення «безрелігійної» святкової культури лише інтенсифікувався після заміщення Хрущова Брежнєвим. Варто відзначити, що «нова» обрядовість та антирелігійна пропаганда стали основними брежнєвськими інструментами протидії релігії, таким чином відбувся перехід до «більш витончених» методів витіснення «народної релігійності» та суспільного впливу Церкви⁷³. Найбільш яскраво зміни в антирелігійній політиці цього періоду представлено у резолюції ЦК КПРС від 16 липня 1971 року «Про посилення атеїстичної роботи серед населення». В ній підкреслювалося, що відмова від «хрущовських адміністративних перегинів» у боротьбі з релігією зовсім не означала її припинення, а адміністративний апарат був різко розкритикований за «відсутність войовничого відношення до релігії»⁷⁴.

Централізоване впровадження нової обрядовості та контроль за її виконанням було здійснено із створенням у 1969 році Комітету з вивчення та впровадження в побут нових громадянських обрядів при Президії Верховної Ради УРСР. Комітет мав займатися розробкою сценаріїв найважливіших з точки зору влади святкувань – спочатку 25-ю річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, потім вироблення сценаріїв 1 Травня, 8 Березня, Дня радянської молоді і так далі. Аналогічно робота з поширенням нових громадянських сімейно-побутових обрядів на безрелігійній основі також

⁷¹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства – С.91.

⁷² Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.449.

⁷³ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив – С.61-63.

⁷⁴ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.435.

починається в 1960-х рр., коли починають обговорювати роботу ЗАГСів для задоволення потреб громадян⁷⁵.

Для популяризації нововведень владними органами використовувалися преса та друковані видання (чому сприяло положення «Правил про релігійні культу») – наприклад, в газетах та журналах з'явилися рубрики «Нові звичаї – нові обряди», «Новий час – нові обряди»⁷⁶. Почали масово видавати літературу, присвячену питанням радянської обрядовості та сценарії-рекомендації щодо проведення свят⁷⁷. Проводили конкурси на найкращу пісню, оформлення чи гасло, а окремі церемонії навіть публікувалися, транслювалися по телебаченню чи демонструвалися в фільмах⁷⁸. Всі ці заходи стали інструментами поширення нової обрядовості та використовувалися і у подальшому.

1.3 Значення та функції нових свят та обрядів

За визначенням Еріка Гобсбаума, «революційні рухи підтримують нововведення зверненням до «минулого народу», до революційних традицій, чи до власних героїв і мучеників»⁷⁹. Тож хоча радянська система свят та обрядів була покликана відмежувати нове «безрелігійне» радянське суспільство від старих побутових практик, проте вона не могла виникнути без апеляції до минулого. Для цієї мети введення нових свят та обрядів обґрунтовувалося «звільненням народних традицій від релігійних нашарувань»⁸⁰. Ця теза про «переробку» звичаїв та традицій звучала як в офіційній риториці 1960-х років, так і в пізніших працях дослідників. Наприклад, в праці «Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні» (1978) наголошувалося на тому, що радянська обрядовість являє собою

⁷⁵Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.451.

⁷⁶Брайченко О. Побутування українських традиційних свят родинного циклу в умовах наступу радянської ідеології 70-80-х років ХХ століття // Народна творчість та етнографія. - 2014. - №4. - С.117.

⁷⁷Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. – С.42.

⁷⁸Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.83.

⁷⁹Винайдення традиції / Ред. Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С.27.

⁸⁰ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.36.

«критично переосмислені старі форми... які наповнюються новим, соціалістичним змістом і стають могутнім засобом впливу на суспільну свідомість»⁸¹. Також підкреслювалося, що новостворені обряди мали бути важливим інструментом у вихованні «нової людини», оскільки були атеїстичними⁸². Необхідність/зручність використання старих форм пояснювалася тим, що ніби-то багато років тому церковні лідери підлаштували ряд язичницьких ритуалів під церковну догму, але тепер вони радше живуть власним життям, тож партія намагається витіснити ці ритуали та замістити їх комплексом нових, наповнених світськими символами⁸³. Окрім цього, ідеологічна робота мала вестися проти «застарілих традицій і форм, що несуть на собі відбитки архаїки, хуторянства, національної обмеженості»⁸⁴. Наприклад, в одному з навчально-методичних посібників для організаторів свят та працівників обрядових служб писали, що «социалистическая культура создается не на пустом месте, а формируется на исторически сложившейся почве материальных и духовных ценностей, воспринимая демократические, прогрессивные традиции и обычаи»⁸⁵.

Про схожість деяких елементів «старих» та «нових» свят писали багато дослідників, в тому числі і Олена Жидкова у своїй статті стверджує – «новим змістом намагалися наповнити, по суті, колишній церемоніал»⁸⁶. Так, ялинка на новорічному вечорі мала витіснити ялинку різдвяну, а п'ятикутна червона зірка була певним аналогом хреста (варто згадати, що громадянські хрестини мали назву «звиздини»). Радянізація традиційних елементів та форм святкувань забезпечувала краще сприйняття радянських свят населенням, що активно використовувалося партійними пропагандистами⁸⁷. Наприклад, демонстрації та мітинги дуже нагадували святкові хресні ходи

⁸¹ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.7.

⁸² Там само – С.7.

⁸³ *Powell D.E.* Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.66.

⁸⁴ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.4.

⁸⁵ Социалистическая обрядность – С.40.

⁸⁶ *Жидкова Е.* Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.411.

⁸⁷ *Рольф М.* Советские массовые праздники – С.76.

дореволюційного часу, а постать царя у святкуваннях замінив вождь⁸⁸. Триєдиного Бога замінила ідея єдності вождя з народом⁸⁹. Також в святковій культурі збереглися традиційні форми святкувань, такі як ігрища, театральні постановки, народні гуляння тощо⁹⁰. Мальте Рольф пише, що через таку велику кількість запозичень «червоні» свята християни спершу сприймали як свята прихильників іншого віросповідання⁹¹.

Нові громадянські обряди мали на меті замінити традиційне релігійне освячення визначних подій в житті людини, і, в той же час, формувати «нову» радянську людину. Так, багато дослідників відзначають, що основна функція цих свят – ідеологічне, естетичне та атеїстичне виховання будівників комунізму, людей, відданих ідеям партії. Тож в даному випадку радянські свята мали виконувати не просто атеїстичну роль, а й задовольняти базові потреби людини в естетиці, ритуалі та розвагах⁹².

Однією з найважливіших основ життя нової радянської людини мав бути принцип колективізму. Для радянського способу життя свято не могло бути суто індивідуальним чи спонтанним – воно організоване колективом і для колективу⁹³. Серед декларованих в той час функцій нової системи обрядів можемо бачити підтвердження цьому: «Партія розглядає радянські свята, традиції та обряди як специфічний засіб комуністичного виховання, як *форму зв'язку людини з сім'єю, трудовим колективом, радянським суспільством в цілому*»⁹⁴. Обрядовість була також способом показати зв'язок людини із попередніми революційними поколіннями, «бути засобом передачі від покоління до покоління передових соціалістичних ідей та уявлень, бойових та революційних, трудових традицій»⁹⁵.

⁸⁸ *Слуцька Ю.* Від божественного до мирського – С.168.

⁸⁹ *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства – С.86.

⁹⁰ *Слуцька Ю.* Від божественного до мирського – С.168.

⁹¹ *Рольф М.* Советские массовые праздники – С.237.

⁹² *Powell D.E.* Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.67.

⁹³ Там само – p.70.

⁹⁴ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.3. Курсив наш. – К.Д.

⁹⁵ Там само – С.4.

Так, нові «наповнення» старих форм, окрім колективізму, мали культивувати в людях такі корисні та бажані для радянської влади якості, як патріотизм, пролетарський інтернаціоналізм та любов до праці⁹⁶. Наприклад, у День Перемоги молодь не тільки виголошувала клятви на вірність Батьківщині та Комуністичній партії, але і звітувала про свій внесок у розбудову комунізму понаднормовим виконанням плану⁹⁷.

Також, однією з основних функцій нових свят мала бути інтегративна, оскільки радянські свята поширювалися на всій території держави, створюючи таким чином основу для витворення «єдиного радянського народу»⁹⁸.

Варто відзначити, що радянська святкова культура бачилася ідеологам в тому числі як спосіб модернізації села. Як стверджує Ендрю Стоун, антирелігійна кампанія Хрущова (одним з аспектів якої стало створення «нових» безрелігійних свят та обрядів) мала на меті подолання нерівності між радянським селом та містом⁹⁹. Досить слабка інтеграція «червоних» радянських свят періоду 1920-1930-х років в провінцію сприяла контрасту між соціалістичним містом та «відсталим» релігійним селом. Спроба переформатування сільської культури, в тому числі і витіснення релігії, була здійснена шляхом колективізації села. Проте вже до 1950-х років стало зрозуміло, що спроба ця провалилася, а контраст з часом ще більше посилювався¹⁰⁰. Таким чином, активна розробка та впровадження нових свят від часів Хрущова були ще однією спробою поширення «нової» радянської культури в сільських місцевостях, спробою долучити село до «будівництва комунізму» шляхом стирання відмінностей між міською та сільською

⁹⁶ Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.83.

⁹⁷ Генкин Д. Массовые праздники / Москва: Просвещение, 1975. — 140 с. / Ел. доступ: <https://studfiles.net/preview/2957328/>. Відвідано 6.04.2018.

⁹⁸ Слущька Ю. Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах – С.166.

⁹⁹ Stone A. Overcoming Peasant Backwardness: The Khrushchev Antireligious Campaign and the Rural Soviet Union – p.297.

¹⁰⁰ Там само – p.300.

культурами¹⁰¹. Це підтверджується і тезою дослідниці радянських ритуалів Крістель Лейн про те, що світський ритуал в індустріальному суспільстві (яким було радянське вже з 1930-х років) стає інструментом культурного менеджменту та політичної соціалізації, прищеплюючи людям певні цінності та норми поведінки¹⁰².

Отже, зі встановленням більшовицької влади було проголошено курс на створення нового безрелігійного суспільства, в тому числі, і без релігійних обрядів та свят. Проте, до 1960-х років ця сфера життя радянських громадян майже не зазнавала змін, а творення нових форм обрядовості у 1920-х так і не набуло поширення. Хрущовська антирелігійна кампанія виокремила проблеми в побудові такого «безрелігійного суспільства», зокрема відсутність альтернативи релігійним святам та відзначенням головних подій в житті людини (народження, шлюб та смерть). Хрущовську ініціативу продовжив Брежнєв, і вже з середини 1960-х років починається процес створення та встановлення нового комплексу свят та обрядів – розробляються спеціальні програми, присвячуються зібрання та з'їзди цій темі, популяризуються нові обряди і в мас медіа; також особлива увагу приділяється облаштуванню приміщень ЗАГСів. Нові свята мали поширювати «правильні» цінності в радянському суспільстві: в першу чергу, це безрелігійність, патріотизм, колективізм, культ праці, а також символізувати зв'язок кожної окремої людини з державою та партією.

¹⁰¹ *Stone A. Overcoming Peasant Backwardness: The Khrushchev Antireligious Campaign and the Rural Soviet Union – p.298-301.*

¹⁰² Цит. за: *Шліхта Н. Історія радянського суспільства – С.85.*

Розділ 2. Радянські масові свята та ритуали

2.1 Характеристика радянських масових свят, їх класифікація та функції

Творення комуністичного суспільства передбачало творення нової, «червоної», соціалістичної святкової культури. Мітинги, паради та демонстрації були найбільш революційною, а, отже, найбільш прийнятною для влади формою проведення свят, оскільки вони формально зберігали історичну тяглість із 1917-м роком¹⁰³. Саме масові свята в 1920-х роках вважали «новою формою вираження мас»¹⁰⁴, що могло частково відповідати дійсності того часу, адже такі свята були ще не настільки спланованими та регламентованими, як надалі¹⁰⁵. Саме спланованість та масовість – основні характеристики свят радянської влади, котрі продовжували існувати і в 1960х роках.

Основу для нових «червоних дат» календаря заклав Декрет Ради Народних Комісарів від 2 грудня 1918 року, в якому було визначено перші радянські державні свята¹⁰⁶. Центральними святами для майбутньої держави ставали річниці Жовтневої революції, а також 1 Травня¹⁰⁷. Відзначення річниць Жовтневої революції взагалі стало основною подією радянського календаря, виконуючи роль початку нового відліку часу, критичної точки зіткнення старого із новим¹⁰⁸. Всі інші свята так чи інакше були пов'язані із цією головною подією.

Радянські дослідники Інституту наукового атеїзму Петро Кампарс та Микола Закович у своїй праці «Советская гражданская обрядность» (1967) пропонують таку класифікацію радянських свят та обрядів:

¹⁰³ Шумихина Л.А. Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры / Л. А. Шумихина, В.М. Попова // Теория и практика. – 2012. – № 5. – С.205.

¹⁰⁴ Там само – С.3.

¹⁰⁵ Там само – С.3.

¹⁰⁶ Социалистическая обрядность – С.37.

¹⁰⁷ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.192.

¹⁰⁸ Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели - С.115.

1. *Загальнодержавні революційні свята*, до яких відносять річниці Жовтневої революції, Перше травня, День Конституції, День Перемоги, 8 березня та ін.
2. *Трудові та професійні свята*: День геолога, День медика і т.д.; свята сільськогосподарського характеру – свято Першої борозни чи свято Урожаю; річниці заводів, колгоспів, нагородження кращих працівників, а також посвята в робітники та хлібороби
3. *Громадянські обряди та побутові свята*: громадянське хрещення, свято повноліття, весілля та поховання, проводи в армію та зустріч зі служби і т.д.
4. *Свята, пов'язані з циклічністю року, а також свята пісні, природи* і т.д. Наприклад, свято Весни, Новий рік, Масляна¹⁰⁹.

Як і сімейно-побутові обряди, масові радянські свята протягом 1920-х років слабо інтегрувалися в календарну систему життя населення та не могли становити альтернативу релігійним, тобто традиційним, святам та обрядам. Так, наприклад, у 1928 році Держвидав випустив календарі, в яких поруч із «червоними днями» були позначені і релігійні свята – Великдень, Різдво, Преображення тощо. Поруч з іншими, ці свята також були вихідними днями¹¹⁰. Як пише Мальте Рольф, радянські свята претендували на культурну монополію в суспільстві вже з перших днів свого існування¹¹¹. Тим не менш, протягом 1920-х років нові соціалістичні свята були атрибутом швидше міської культури¹¹². Оскільки живучість релігійних традицій в провінції офіційно пояснювалася звичкою, а не вірою¹¹³, в офіційній риторичі 1920-х рр. транслювався образ «прогресивного» соціалістичного міста, що має «просвітити» традиційне консервативне село¹¹⁴, і таким чином ще більше

¹⁰⁹ Кампарс П. Советская гражданская обрядность – С.35-38.

¹¹⁰ Золотова Т. Русские календарные праздники в Западной Сибири (конец XIX – XX в.). – Омск: ООО «Издатель-Полиграфист», 2002. – С.163.

¹¹¹ Рольф М. Советские массовые праздники – С.65.

¹¹² Там само – С.76.

¹¹³ Там само – С.86.

¹¹⁴ Генкин Д. Массовые праздники.

підсилювався контраст провінція-центр. З іншого ж боку, саме радянські свята мали виконувати інтегративну роль, залучаючи сільське населення до «нової» радянської культури та поступово включаючи їх у будівництво комунізму. Так, наприклад, комсомольці перших років держави вигадали свято Урожаю замість традиційних Першого та Третього Спаса¹¹⁵. Пізніше, в 1966 році, указом Президії Верховної Ради СРСР було введено Всесоюзний день працівників сільського господарства, до якого і стали приурочувати святкування дня Урожаю¹¹⁶. У тому ж 1966 році проходить перший офіційно встановлений (тобто всесоюзний) день Урожаю, який має бути «яркой демонстрацией силы и могущества колхозного строя, величия и красоты мирного труда советских хлеборобов»¹¹⁷.

Увесь комплекс радянських свят як 1920-х, так і 1960-х років мав на меті наповнити календар новими «точками відліку» часу¹¹⁸, заміщуючи «пережиткові» релігійні та імперські свята і обряди¹¹⁹. Протистояння «нового» і «старого» активно використовувалося для пропаганди та популяризації «нової» святкової культури¹²⁰. Наприклад, радянськими дослідниками декларувалося така мета: «Новые советские праздники и обряды противоборствуют всем пережиточным явлениям морали – обывательщине и мещенству, пьянству и хулиганству, мракобесию и религиозному кликушетву»¹²¹. Хуліганство, пияцтво та прогули на роботі часто пов'язували саме з релігійними святами, тож їх потрібно було витіснити в першу чергу. Для прикладу, святкування Великодня піддавалося

¹¹⁵ Рольф М. Советские массовые праздники – С.88.

¹¹⁶ Золотова Т. Русские календарные праздники в Западной Сибири – С.168.

¹¹⁷ Кампарс П. Советская гражданская обрядность – С.53.

¹¹⁸ Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели – С.115.

¹¹⁹ Шумихина Л.А. Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры – С.205.

¹²⁰ Рольф М. Советские массовые праздники – С.85.

¹²¹ Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы – С.5.

соціальної стигматизації як привід для «пияцтва та обжерливості»¹²², яким користувалися не лише віряни, але і «пасивні до віри люди»¹²³.

1927 рік став одним із найактивніших у сфері творення масового радянського свята, адже святкування 10-річчя революції стало вагомим поштовхом до уніфікації різномірних місцевих сценаріїв революційних свят та створення своєрідного «зразкового» святкування. Ретельне планування, розробка сценарію експертами та чітка регламентація дій під час святкування стають характерними рисами подальших ювілеїв радянської влади та масових свят загалом¹²⁴. Для прикладу, святкова офіційна частина заходів до Дня прикордонника в 1969 році в Києві повинна була тривати 1 годину 35 хвилин, після якої повинен був бути концерт тривалістю 1 годину 15 хвилин¹²⁵.

Від 1927 року «ініціатива мас» або повністю зникає¹²⁶, або втискається у вузькі рамки існуючого зразка свята¹²⁷. Зазвичай, таким зразком ставало святкування у Москві на Красній площі, яке широко висвітлювалося у центральній та регіональній пресі¹²⁸. Існували навіть «соціалістичні змагання» міст за кращий сценарій свята, а переможець часто обирався саме за критерієм схожості зі столичним сценарієм¹²⁹. У сталінський період свята виконували функцію «вітрини побудованого комунізму»¹³⁰, тож повинні були бути ретельно спланованими. Вже з середини 1930-х років видавалися практичні посібники з організації свят, без теоретичних роздумів щодо форм і методів¹³¹, а з 1927 р. по всій країні принаймні номінально функціонувала мережа комісій з планування і організації радянських свят¹³².

¹²² Рольф М. Советские массовые праздники – С.144.

¹²³ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.164.

¹²⁴ Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели – С.114.

¹²⁵ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3659. – Арк.78.

¹²⁶ Рольф М. Советские массовые праздники – С.96.

¹²⁷ Там само – С.65.

¹²⁸ Шліхта Н. Історія радянського суспільства – С.91.

¹²⁹ Рольф М. Советские массовые праздники – С.120.

¹³⁰ Шліхта Н. Історія радянського суспільства – С.88.

¹³¹ Рольф М. Советские массовые праздники – С.101.

¹³² Там само – С.107.

Сама масовість – основна риса радянських свят – також ставала об'єктом ретельного планування і причиною застосування добровільно-примусового порядку присутності на святкуванні. Адже звіти про проведення свят надсилалися із регіонів у Москву, і кількість учасників аж ніяк не могла бути меншою, ніж у попередньому році¹³³. Таким чином, завдяки масовості влада намагалася продемонструвати єдність і згуртованість радянського народу, його відданість партії та вождю, окрім цього масове свято ставало способом легітимації та (авто)репрезентації влади¹³⁴. Мальте Рольф також стверджує, що це ставало засобом маніпулювання людьми та каналом провадження політики режиму в життя¹³⁵.

З погляду пересічного радянського громадянина, свято було шансом долучитися до величезного колективу¹³⁶, соціалізуватися, а також продемонструвати свою лояльність режимові («прогульників» могли трактувати як підозрілих чи навіть ворожих осіб)¹³⁷, і, звісно ж, розважитися, відволіктися від важких буднів.

Поєднання розважальності та дидактики було одним із основних аспектів радянського свята. Особливістю радянських масових свят періоду 1960-х рр., стає те, що вони були одним із основних інструментів творення колективної і радянської ідентичності, виховання «нової людини»¹³⁸. Із владної точки зору, перевагою масових свят над індивідуальними/сімейними було те, що масові свята дозволяли впливати одночасно на значну кількість соціальних груп, колективів, а тому ставали таким собі каналом «масового виховання»¹³⁹.

Класичним став поділ свята на дві частини – офіційну та розважальну, що і дозволяло поєднувати виховну та розважальну функції. Офіційна

¹³³ Рольф М. Советские массовые праздники – С.95.

¹³⁴ Там само – С.158.

¹³⁵ Там само – С.7.

¹³⁶ Там само – С.21.

¹³⁷ Anatoly M. Khazanov *Marxism-Leninism as a Secular Religion / The Sacred in Twentieth-Century Politics* – 2008. – p.133.

¹³⁸ Рольф М. Советские массовые праздники – С.324.

¹³⁹ Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели – С.117.

частина свята, зазвичай, складалася із параду (військового/спортивного), демонстрації із транспарантами, портретами вождів, квітами; промов представників влади, в яких вони підводили підсумки діяльності за певний період часу, а також намагалися заохотити на трудові (а в часи війни і на військові) подвиги (інколи в промовах була і критика «відхилень» чи «перегинів» з боку окремих осіб)¹⁴⁰. Неофіційна частина включала в себе концерти, виступи самодіяльних колективів, кінопокази, а також театралізоване дійство – вистави, сценки тощо¹⁴¹. Найпопулярнішим сюжетом для таких вистав ставали події Жовтневої революції¹⁴². Якщо свято передбачало два вихідні дні (як, наприклад, 7 і 8 листопада) то розважальна частина переносилася на другий день¹⁴³. Варто відзначити, що розваги під час святкування теж мали бути «правильними» та відповідати цінностям соціалістичного суспільства. Наприклад, пропагувалися та заохочувалися виїзди колективом у парки та за місто, що мало виховувати дух колективізму у громадян¹⁴⁴.

Поширенню нової святкової культури надавали особливого значення від часів Хрущова. Як зазначалося вище, радянські масові свята та обряди бачилися владою як один із інструментів формування «нової» радянської людини, виконуючи особливо важливу роль в її атеїстичному вихованні. Централізоване впровадження нових свят та залучення цілого комплексу методів для їх поширення, видання спеціальних постанов та створення Інституту наукового атеїзму дозволяють зробити висновок про важливість свят та обрядів для цього періоду.

Основні форми та методи проведення масових святкувань пореволюційних років збереглися і в 1960-х рр.¹⁴⁵. Творення нових

¹⁴⁰ Рольф М. Советские массовые праздники – С.166.

¹⁴¹ Шумихина Л.А. Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры – С.205.

¹⁴² Пронина И. Н. Массовый праздник в советской социокультурной модели – С.115.

¹⁴³ Рольф М. Советские массовые праздники – С.132-133.

¹⁴⁴ Там само – С.135.

¹⁴⁵ Рольф М. Советские массовые праздники – С.341.

професійних, трудових та сімейних свят набуло нового розмаху, повторюючи масштаби перших пореволюційних років. Так, тільки в 1965-1966 роках було запроваджено 13 нових професійних свят¹⁴⁶, від початку 1960-х рр. святкується День космонавтики, а також в 1965 році 8 березня та 9 травня стають вихідними днями¹⁴⁷. Окрім винайдення нових свят, від 1950-х починають відроджувати дорадянські свята, наприклад, Проводи зими (на заміну Масляної) зі спалюванням опудала та символічною перемогою добра над злом¹⁴⁸, а в Білорусії «реабілітують» язичницьке свято Івана Купала¹⁴⁹. Звичайно, під старі форми святкувань підводили відповідну ідеологічну базу. Наприклад, у звітах уповноважених Ради знаходимо інформацію про те, що в Хмельницькому в 1962 році проводилося «Свято весни» на базі веснянок. Тема свята – «працею і піснею прославити нашу рідну Батьківщину й рідну Комуністичну партію, яка показала нам дорогу до справжньої весни – весни комуністичної»¹⁵⁰.

Після війни по селах знову набули поширення престольні / храмові празники, тож в 1960-х рр. їм намагаються протиставити різноманітні громадянські аналоги. В офіційній риториці стверджувалося, що такі свята завдавали непоправної шкоди сільському господарству, оскільки «розпочиналися влітку та продовжувалися до пізньої осені»¹⁵¹. Наприклад, у звітах уповноважених бачимо, що в деяких селах на заміну престольним празникам намагалися популяризувати безрелігійні святкування дня утворення колгоспу, дня зустрічі весни, дня врожаю тощо. У деяких селах навіть були спроби відродити – вже «нові» радянські – вечорниці¹⁵².

Отже, процес становлення нових свят у 1960-х роках дозволяє зробити висновок про цілеспрямовану кампанію із розробки цілого комплексу

¹⁴⁶ Социалистическая обрядность – С.45.

¹⁴⁷ Рольф М. Советские массовые праздники – С.344.

¹⁴⁸ Золотова Т. Русские календарные праздники в Западной Сибири – С.166.

¹⁴⁹ Рольф М. Советские массовые праздники – С.346.

¹⁵⁰ ЦДАВО. – Ф.4648. - Оп1. - Спр376. - Арк.62.

¹⁵¹ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1671. - Арк42.

¹⁵² ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.198.

радянської святкової культури шляхом доповнення та коригування основ, закладених у 1920-х роках. Найвиразнішими рисами радянських масових свят були ретельне планування, акцент на масовість та їхнє антирелігійне спрямування. Радянські свята мали бути виразником «нової» комуністичної культури суспільства як в місті, так і в селі, доповненням яких були нові «безрелігійні» обряди.

Для детального аналізу радянських масових свят нами було обрано три свята – по одному з кожного виду свят за класифікацією Кампарса і Заковича. Сімейно-побутовим обрядам присвячено окремий розділ, оскільки вони значно відрізняються від масових своєю структурою, особливостями та слугують організації приватного, а не публічного/соціального життя людини.

Свято Нового року та посвята в робітники є радянськими святами, які досліджено значно менше, ніж 1 травня чи річниці революції¹⁵³. А День Перемоги було встановлено вихідним днем лише в 1965 р., тож це свято якнайкраще підходить для аналізу радянської святкової культури обраного нами періоду. Вартим уваги є те, що всі ці свята почали відзначати значно пізніше 1920-х років – часу становлення радянських масових свят. Свято Нового року, на відміну від Дня Перемоги чи посвяти в робітники, відзначали ще з 1935 року, проте воно є цікавим для дослідження періоду 1960-х рр., оскільки саме в цей час воно набуває нових рис та стає більш поширеним¹⁵⁴.

2.2. Новий рік

Одним із перших декретів, прийнятих після Жовтневої революції, був декрет про зміну календаря із юліанського на григоріанський. Відповідно до другого, 1 січня припадало на останній тиждень Різдвяного посту. Таким чином, святкування Нового року суперечило б християнським догмам, на що,

¹⁵³ Рольф М. Советские массовые праздники. Клименко О. Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. / Україна Модерна / Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>. Відвідано 01.04.2018.

¹⁵⁴ Рольф М. Советские массовые праздники – С.345.

певно, і був розрахунок¹⁵⁵. Примітно, що в перші роки після зміни календаря Новий рік за новим стилем майже не святкувався, оскільки був затаврований як «буржуазний пережиток»¹⁵⁶. Так було до 1935 року, коли в газеті «Правда» від 28 грудня опублікували статтю Павла Постишева «Давайте організуємо до Нового року дітям хорошу ялинку»¹⁵⁷. Тоді ж в Харківському палаці піонерів встановлено «реабілітовану» ялинку та проведено святкування. Свято Нового року відтоді стає популяризуватися, особливо як свято для дітей¹⁵⁸.

У провінції ж, головним святом довгий час залишалось традиційне Різдво. Новий рік вважався святом більше міським та громадським, відзначали його в основному в клубах, підприємствах, школах і т.д.¹⁵⁹ Варто відзначити, що новорічне свято, зважаючи на близькість у часі та особливість святкування, мало активно протистояти та витіснити із побуту свято Різдва, і разом з ним позбутися і традиції святкування так званого Старого Нового року¹⁶⁰. Радянське «свято ялинки», тим не менш, позиціонувалося не як свято відроджене «буржуазне», а нове, «червоне» свято, яке не мало нічого спільного зі звичаєм встановлювати ялинку на Різдво¹⁶¹.

У 1960-х роках свято Нового року зазнало трансформацій. Окрім ялинки, символами новорічного свята намагалися зробити і «червоні» безрелігійні колядки та щедрівки, які до цього також вважали проявами «буржуазного націоналізму» (головним чином, саме в українських містах). В одній з доповідних записок КДБ до ЦК КПУ звітувалося, що «націоналістичні елементи у своїй ворожій діяльності раніше використовували «колядки» і «щедрівки» як одну з легальних форм

¹⁵⁵ Гусарова Т. Начало года в народном календаре / Открытый текст (Нижегородское отделение Российского общества историков – архивистов) / Ел. ресурс:

<http://www.opentextnn.ru/museum/nn/aetnolog/rite/?id=2021>. Відвідано 18.02.2018

¹⁵⁶ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.178.

¹⁵⁷ Там само – С.178.

¹⁵⁸ Там само – С.178.

¹⁵⁹ Гусарова Т. Начало года в народном календаре.

¹⁶⁰ Рольф М. Советские массовые праздники – С.146.

¹⁶¹ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.178.

залучення нових учасників в «український рух» і в інтересах збору т.зв. «громадських коштів»¹⁶², а однією із «небезпечних» рис щедрівок і колядок було також те, що текст однієї з них містить фразу: «Боже, волю Україні дай!»¹⁶³. Ще в 1958 році «нелегальних» колядників зображували як злочинців, які «групами, в маскировочных костюмах ходили от дома к дому»¹⁶⁴.

Про необхідність «відродити» колядки та щедрівки писали у 1958-59 рр. деякі обласні уповноважені Ради в справах РПЦ¹⁶⁵. А вже у 1962 році Харківський обласний Будинок народної творчості опублікував збірник із текстами привітань до Нового року, а також щедрівками та колядками (зрозуміло, соціалістичного змісту)¹⁶⁶. У тому ж 1962 році обласні уповноважені звітують, що в деяких селах вже святкують Новий рік «по-новому» - тобто з колядками та щедрівками, без релігійного змісту¹⁶⁷.

Ось, наприклад, як заміна тексту в колядках та щедрівках на «червоний» лад позиціонується в одній з радянських праць: «Новогодняя традиция щедривок – прославление достижений людей, высоких моральных качеств советского человека и также добрые пожелания на будущее»¹⁶⁸. Одна з таких «соціалістичних» безрелігійних колядок звучала так:

«Нова радість стала
радість небувала
зірка п'ятикутна
нам всім засіяла...»¹⁶⁹

¹⁶² Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2013. - Вип. 36. - С.191.

¹⁶³ Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. – С.191.

¹⁶⁴ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.27.

¹⁶⁵ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.54.

¹⁶⁶ Там само – Арк.36.

¹⁶⁷ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.25.

¹⁶⁸ Социалистическая обрядность – С.51.

¹⁶⁹ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.180.

Якраз Новий рік найкраще підходить для визначення свята як точки відліку нового періоду часу, оскільки традиційним стало перед Новим роком звітувати за виконану роботу, а також будувати плани на наступний рік. Сенсом радянського свята було «святкове осмислення праці»¹⁷³, тож перед Новим роком підводили також підсумки соціалістичного змагання, нагороджували передовиків виробництва¹⁷⁴; а в пресі публікували різноманітні сценарії проведення заходів і новорічні привітання¹⁷⁵. Особливого значення надавали свята привітання ЦК партії, Верховної Ради та інших важливих партійців, в яких «оцениваються успіхи в построении коммунистического общества, подводятся итоги и выражаются пожелания дальнейших успехов советским людям»¹⁷⁶.

Ключовим елементом святкування із 1960-х років став телевізор, коли всі люди перед боєм курантів збиралися послухати привітання партії та уряду, а також подивитися концерт¹⁷⁷. Світлана Леонтьєва стверджує, що телевізор слугував посередником між конкретною особою та всім радянським народом¹⁷⁸, таким чином, ніби увесь народ колективно відзначав це свято.

Варто відзначати, що Новий рік був і одним із головних дитячих свят. Дитячі ранки стали одним із найпопулярніших заходів до та після Нового року, а їх проведення ставало одним із методів виховання дітей згідно ідеологічних приписів. Окрім цього, святкові ранки мали би безпосередньо «відволікти дітей шкільного, дошкільного віку, а також їх матерів та бабусь, частина з яких, можливо, пішли б із дітьми» від святкування Різдва, про що дізнаємося зі звітів обласних уповноважених¹⁷⁹.

¹⁷³ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.177.

¹⁷⁴ Социалистическая обрядность – С.51.

¹⁷⁵ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.42. – Арк.89.

¹⁷⁶ Социалистическая обрядность – С.51.

¹⁷⁷ *Леонтьева С.* Детский новогодний праздник: сценарий и миф / Отечественные записки. – 2003. - №1.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.176. - Арк.76.

Так, як і в інших масових святах, новорічна постановка передбачала не тільки споглядання, але і участь дітей у процесі, у вигляді, наприклад, «звіту» Дідові Морозу про успіхи в минулому році танцем чи піснею, віршиком¹⁸⁰. Основний акцент у шкільних святкуваннях робився на успішному завершенні навчання учнями, що яскраво демонструють слова з однієї з постановок:

«Пионер: Мне на днях сказала мама:

«Если все отметки “пять”,

Значит, ты имеешь право

Елку весело встречать»»¹⁸¹.

Казкові персонажі Дід Мороз та Снігурка стали, певно, найпопулярнішими в новорічних постановках і найвпізнаванішими символами цього свята. Популяризації святкування Нового року серед дітей сприяли також відроджені карнавали – одна з форм проведення дитячого (і не тільки) свята¹⁸².

Отож, як зазначив Мальте Рольф, «свято ялинки» дійсно стало одним із найуспішніших радянських свят¹⁸³. Ялинка, новорічні привітання, підбиття підсумків року, а також телевізор і бій курантів по ньому стали спробою витіснити Різдво зі святкової культури Радянського Союзу.

2.3. Посвята в робітники

Важливе місце в житті радянських громадян мали займати ритуали посвяти в колектив, розробка яких, головною мірою, активізувалася в 1960-х роках. Як сказано в одному із посібників організації свят: «Наша Родина – страна коллективов»¹⁸⁴, тож індивід не міг існувати поза колективом і не брати участі в житті колективу. Зречення індивідуального на користь колективного було одним із основоположних засад радянського устрою.

¹⁸⁰ Леонтьева С. Детский новогодний праздник: сценарий и миф.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.186-187.

¹⁸³ Рольф М. Советские массовые праздники – С.352.

¹⁸⁴ Генкин Д. Массовые праздники.

Створення комплексу обрядів посвяти мало ніби переводити людину із одного соціального стану/колективу в інший. Дослідник Арнольд ван Геннеп у своїй праці «Обряди переходу» (1960) стверджує, що в кожному суспільстві, незалежно від рівня його розвитку, людина проходить ряд соціальних станів і статусів, і кожен перехід, зазвичай, позначається чітко встановленою послідовністю дій - обрядом¹⁸⁵. Ця ідея є певним продовженням напрацювань Марселя Мосса, котрий розвинув теорію про набуття або зняття сакральності з людини через виконання обряду¹⁸⁶. Таким чином, можна говорити про обряди посвячення в колектив в Радянському Союзі як набуття певного «сакрального» статусу робітника чи хлібороба, наприклад. Також важливим для даного дослідження є визначення ван Геннепом обряду переходу як такого, що утверджує, легітимізує та оформлює соціальну зміну¹⁸⁷.

Головні радянські свята/обряди на позначення визначних життєвих подій можна окреслити наступним чином: обряд громадянського хрещення – тобто прийняття в радянське суспільство загалом, обряд посвячення в першокласники, свято Червоної зірки – посвячення першокласників у жовтенята, обряд прийому в піонерію, прийом у комсомол, вручення паспорта громадянина СРСР, свята в робітники чи хлібороби, урочисте вручення першої зарплатні, громадянське весілля, урочистий вихід на пенсію¹⁸⁸. Одним із найважливіших «обрядів» як символічно, так і практично був вступ у Комуністичну партію¹⁸⁹, вручення квитків якої завжди відбувалося з особливим пафосом. Деякі з обрядів могли приурочувати до

¹⁸⁵ Цит. за: *Трещенок Ю.* Обряды перехода Арнольда ван Геннепа, его теория и метод / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2016. № 12(74). - С.180.

¹⁸⁶ Там само – С.179.

¹⁸⁷ Там само – С.180.

¹⁸⁸ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні - С.53-141.

¹⁸⁹ *Руднев В. А.* Советские праздники, обряды, ритуалы – С.38.

державних свят, як, наприклад, прийом в піонерію зазвичай здійснювався 22 квітня – в день народження Леніна¹⁹⁰.

Урочисте посвячення в робітники стало популярним завдяки ленінградським працівникам, що вперше організували це свято на початку 1960-х років, і з того часу воно стало прикладом для аналогічних обрядів у інших містах¹⁹¹. Варто відзначити, що на деяких підприємствах того ж Ленінграду обряд відбувався поетапно: спочатку просто включення молодих працівників «в трудову родину», а пізніше, 2 жовтня – в День молодого робітника – усіх урочисто посвячували в робітничий клас¹⁹².

Важливість цього свята полягала в тому, що, окрім початку трудової діяльності та прилучення до колективу, посвята в робітники символізувала також причислення до *класу*, що грало ключову роль в житті людини в Радянському Союзі. Робітничий клас, як стверджувалось, був пануючим класом в державі, а приналежність до нього вважалася бажаною та могла гарантувати певні соціальні бонуси, на відміну від приналежності до інших класів. Тож тут в обряді має місце причислення, за Моссом, до «сакрального» класу радянського суспільства. Також, що прикметно, в джерелах відзначено важливість обряду посвяти для формування почуття гордості за приналежність до «героїчного робітничого класу країни Рад»¹⁹³.

Окрім приналежності до певної групи чи класу, посвята символізувала передавання трудових традицій радянських робітників із покоління в покоління. Важливо тут те, що в 1960-х роках утверджується такий важливий інститут «передачі знання», як наставництво. Про це, зокрема, заявив у одній зі своїх промов Брежнєв, підкресливши, що це дозволяє передавати естафету праці з минулого в майбутнє і виховувати молодь вже досвідченими працівниками¹⁹⁴.

¹⁹⁰ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.54.

¹⁹¹ Генкин Д. Массовые праздники.

¹⁹² Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы – С.97.

¹⁹³ Социалистическая обрядность – С.228.

¹⁹⁴ Революционные, боевые и трудовые традиции – С.40.

На урочистих посвятах, зважаючи на їхнє значення для трудового колективу, часто присутні були «ветерани праці» заводу чи підприємства. У сценаріях такого заходу завжди прописується час для їх виступів та промов, наставлень молоді¹⁹⁵. Так, наприклад, ось слова старших колег одного із заводів, адресовані молодим робітникам. З них, зокрема, можна зробити висновок про те, якого значення надавали цьому обряду організатори: «Помните, быть рабочим – самая почетная должность на земле... приумножайте и дорожите славными традициями завода... внимательно и пытливно перенимайте передовой опыт... любите свою профессию, будьте преданы ей всегда»¹⁹⁶. Окрім цього, побажання старших включали і такі важливі якості робітника, як бути «верными помощниками партии, своему народу»¹⁹⁷.

Кульмінацією обряду ставала урочиста клятва молоді, текст якої міг звучати так :

С радостью вступаю в ряды рабочего класса Союза Советских Социалистических Республик, я торжественно обещаю:

Быть верным Советской Родине, Коммунистической партии, революционным, боевым и трудовым традициям рабочего класса;

Быть честным и правдивым, непримиримым к несправедливости, туеядству, нечестности, карьеризму, стяжательству;

Жить и трудиться так, чтобы вся жизнь и весь труд были отданы великому делу построения коммунизма и процветанию любимой Родины¹⁹⁸.

Найвиразнішими тут є перший та третій пункт, оскільки вони фактично закріплювали в свідомості робітника його «обов'язки» у вигляді самовідданої праці на користь держави та Комуністичної партії. Прилучення до «трудових традицій» могло відбуватися, згідно джерел, також через вручення робітникам Вічного вогню або дарування іменних інструментів¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Социалистическая обрядность – С.98-99. *Генкин Д.* Массовые праздники. *Руднев В. А.* Советские праздники, обряды, ритуалы – С.92.

¹⁹⁶ *Руднев В. А.* Советские праздники, обряды, ритуалы – С.86-89.

¹⁹⁷ Там само – 89. Курсив наш. – К.Д.

¹⁹⁸ Там само – С.93.

¹⁹⁹ *Генкин Д.* Массовые праздники.

На завершення свята міг відбуватися концерт, виступи самодіяльних колективів чи театралізовані постановки²⁰⁰.

Отож, можна вважати, що обряд посвяти в робітники ставав інструментом закріплення основоположних цінностей та ідеалів комуністів у свідомості молоді, зокрема, формування почуття колективізму, гордості за приналежність до «привілейованого» класу, а також ствердження культу праці в суспільстві.

2.4. День Перемоги

Офіційно День Перемоги утвердився як свято лише з 1965 року – «как один из наиболее важных праздников советского народа»²⁰¹. Метою його встановлення було «показати силу радянського ладу, його переваги над капіталізмом, закономірності Перемоги, неможливості реваншу»²⁰². Аргументували рішення зробити 9 травня вихідним днем тим, що «с годами всё ярче и полнее осознаётся величие беспримерного подвига защитников нашей социалистической Родины»²⁰³.

Від 1965 року саме День Перемоги став одним із головних державно-революційних (за класифікацією Кампарса і Заковича) свят Радянського Союзу і одним із всесоюзних днів пам'яті. За опитуваннями, проведеними в 1972-1975 роках у низці міст УРСР, найурочистіше люди святкували такі державні свята, як: річницю Жовтневої революції, Перше травня і День Перемоги²⁰⁵. Цікавим є той факт, що деякі радянські свята пережили свою країну, особливо це стосується Дня Перемоги²⁰⁶.

²⁰⁰ Социалистическая обрядность – С.99.

²⁰¹ Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы – С.34.

²⁰² Клименко О. М. Святкування Дня Перемоги в Києві 1985 року / О. М. Клименко // Магістеріум. Історичні студії. - 2015. - Вип. 54. - С.44.

²⁰³ Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы – С.33.

²⁰⁵ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні - С.65.

²⁰⁶ Якщо, наприклад, річницю революції взагалі не відзначають, а Перше травня поступово втрачає свою вагу у пострадянських країнах, то День Перемоги залишається важливим днем (в Україні з 2016 це День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні), особливо в Росії. Показово, що саме в Росії це свято набуває останнім часом все більше і більше популярності. Згідно з опитуванням, проведеним Всеросійським центром вивчення

Як зазначалося вище, особливої уваги організації святкування та проведення заходів в честь перемоги над «фашизмом» почали надавати вже за часів Брежнєва. Головні масові святкування проводили в Москві та Києві, столицях інших республік, в той час як на місцях - в селах та містечках - відбувалися свої, локальні. Місцем проведення, зазвичай, ставали монументи, обеліски, меморіали та пам'ятні місця, які існували майже в кожному місті та селі УРСР. Для уявлення про масштаби будівництва таких «місць пам'яті» можна навести наступні дані: при підготовці святкування 30-річчя перемоги у Ворошиловградській області спорудили 19 нових пам'ятників та 27 меморіальних знаків²⁰⁷. Окрім цього, деякі визначні місця ставали «паломницькими» – до них привозили школярів, студентів та молодь на екскурсії. Наприклад, таким місцем став монумент під назвою «Україна – визволителям» у Луганській області, що позначав місце, від якого розпочалося звільнення УРСР і, за свідченнями радянських дослідників, «с тех пор тысячи людей с разных городов и сел Родины побывали в этом священном месте»²⁰⁸. Святкові заходи могли проводити також в Будинках культури або на центральних площах міст – за зразком Красної площі. У Москві, наприклад, святкування 25-ї річниці Перемоги проводилося на стадіоні ім. Леніна, а кульмінацією свята стала демонстрація колони із двома тисячами ветеранів²⁰⁹.

У цей день, як і 1 травня чи 8 листопада, проводилися численні святкові заходи. Умовно їх можна поділити на офіційні та неофіційні

громадської думки, День Перемоги назвали найважливішим святом 71% респондентів, а Новий рік - 60% (у 2014 році у цих свят був результат 53% і 69% відповідно). Таким чином, 9 травня стало найважливішим днем для російських громадян. Натомість в Україні ситуація кардинально інша, на що вказують опитування Київського міжнародного інституту соціології. Якщо у 2013 році 40% опитаних вказували День перемоги у п'ятірці найважливіших свят (очолювали список Великдень, Різдво та Новий рік) то у 2018-му таких лишився 31%. Отож бачимо, що наразі в Україні є тенденція до відходу радянських свят у минуле.

²⁰⁷ Революционные, боевые и трудовые традиции – важнейший источник патриотического и интернационального воспитания молодежи – С.23.

²⁰⁸ Там само – С.24.

²⁰⁹ Генкин Д. Массовые праздники.

(розважальні). Офіційна частина включала в себе паради та демонстрації, мітинги, урочисті збори та театралізовані вистави²¹⁰. Молодь влаштувала почесну варту біля пам'ятників героям та монументів Слави, могил невідомого солдата, а також складала клятву «на вірність бойовим традиціям старшого покоління», що слугувало патріотичному вихованню молоді²¹¹. Люди приносили квіти до могил та пам'ятників, керівники Комуністичної партії урочисто покладали квіти і до пам'ятника Леніну, а також в цей день відбувалися зустрічі ветеранів²¹². Неофіційна частина (яку відвідувати було вже необов'язково) складалася з різноманітних концертів, виступів колективів самодіяльності, вистав та кінопоказів²¹³.

Варто відзначити, що такі «місця пам'яті», присвячені Великій Вітчизняній війні, використовувались і для позначення інших подій в житті громадян, наприклад, біля Вічного вогню могли проводити вручення комсомольських квитків та прийом в піонерію²¹⁴.

Для прикладу, на відзначення 25-річчя перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві в містах і селах Черкаської області проводилися мітинги, урочисті вечори, зустрічі з учасниками битви та походи молоді по місцях боїв. Усі святкові заходи висвітлювалися в місцевій пресі та по телебаченню, радіо²¹⁵.

Прикметним є те, що свято Перемоги використовувалося владною верхівкою для «виховання» населення та поширення комуністичної ідеології «в маси», так само як і решта свят. Так, подвиг радянського народу у звільненні країни подавався як заслуга умілого та мудрого керівництва Комуністичної партії. Яскравим прикладом тут може слугувати видання 1985 року під назвою «Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне». У цій книзі про «джерела» перемоги постулюється

²¹⁰ Климченко О. М. Святкування Дня Перемоги в Києві 1985 року – С.45-46.

²¹¹ Там само – С.46.

²¹² Климченко О. М. Святкування Дня Перемоги в Києві 1985 року – С.45.

²¹³ Там само – С.46.

²¹⁴ Революционные, боевые и трудовые традиции – С.24.

²¹⁵ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3134. – Арк.17.

класична для офіційної пропаганди теза: «Победоносный исход войны в решающей степени связан с тем, что священной борьбой нашего народа против немецко-фашистских захватчиков твердо и умело руководила славная Коммунистическая партия, созданная и воспитанная Лениным»²¹⁶. Таким чином, перемога ставала важливим джерелом для легітимації влади, а День Перемоги – нагадуванням громадянам про заслуги партії: «Раскрывать героическое прошлое перед молодежью необходимо так, чтобы у нее возникло чувство священного долга отдавать всего себя, все свои силы во имя Родины, во имя Коммунистической партии»²¹⁷.

Окрім цього, День Перемоги був також днем, коли молоді люди, «натхненні подвигами» своїх попередників, давали клятви та обіцянки своєю працею на користь Батьківщини продовжувати їхній подвиг: «Подвиг во имя светлого будущего — коммунизма, во имя того, за что отдали свою жизнь бессмертные герои Великой Отечественной войны. И лучшая память о них, дорогой товарищ, это твой ударный труд в поле, на ферме, за станком, на стройке»²¹⁸. Наприклад, під час святкування Дня Перемоги в одному із сіл Білгородської області молодь урочисто виходила на сцену і клялася покращити результати праці, що найбільш яскраво можна побачити зі слів однієї з доярок: «В прошлом году надоила по 3500 килограммов молока. От имени своих подруг клянусь не посрамить чести наших отцов-воинов. В этом году дам Родине 3700 килограммов молока»²¹⁹. Таким чином, культ праці і класичні обіцянки «наздогнати» та «перегнати» знаходили своє відображення і в цей день, що мав би бути днем пам'яті.

Переможне закінчення війни СРСР, на думку радянських ідеологів, мало також слугувати доказом правильності обраного шляху комунізму, доказом переваги Радянського Союзу над іншими – «імперіалістами та

²¹⁶ Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне. 1941-1945 – С.5.

²¹⁷ Революционные, боевые и трудовые традиции – С.21. Курсив наш. – К.Д.

²¹⁸ Генкин Д. Массовые праздники.

²¹⁹ Там само.

капіталістами»: «Советский народ знал, за что он сражался, защищая самый прогрессивный общественный строй, самую демократическую государственную систему, самую передовую идеологию»²²³. Причому ця перевага «проявилася» не лише у військовому плані, але і в сфері культури, економіки, національної політики і «духовності» людей на чолі з Комуністичною партією. Ось, наприклад, що пишеться у вже зазначеній книзі «Источники» щодо радянської економіки: «В ходе войны раскрылось превосходство плановой социалистической экономики над капиталистической экономикой стран фашистского блока»²²⁴, отож можна було доводити думку про те, що планова економіка була найкращим варіантом з усіх. Окрім цього, «советский социалистический строй показал, что он не только является лучшей формой для развития наций, но и позволяет наиболее целесообразно организовывать сотрудничество народов многонационального государства как в мирное так и в военное время»²²⁵, що також могло використовуватися в пропаганді для обґрунтування заходів щодо національної політики.

Ще однією функцією Дня Перемоги в Радянському Союзі було повсякчасно продемонструвати готовність захищати себе і свої території «від ворогів». Тож тут знаходив своє відображення і міф про вороже кільце навколо СРСР – тепер він обґрунтовувався ніби то наявністю «неофашизму» в західних державах, котрі «связаны с реакционными кругами американского империализма, опираются на ЦРУ и НАТО»²²⁸. Зважаючи на це, служба в армії була «священним обов'язком» для юнаків²²⁹, і всі громадяни, відповідно, мали своєю працею підтримувати обороноздатність держави.

Варто відзначити, що День Перемоги повинен був слугувати також витісненню релігійного обряду поминання померлих. Якщо в релігійному

²²³ Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне – С.14.

²²⁴ Там само – С.6.

²²⁵ Там само – С.8.

²²⁸ Там само – С.542.

²²⁹ *Anatoly M. Khazanov* Marxism-Leninism as a Secular Religion – p.123.

календарі поминання здійснювалося через тиждень після Великодня – так звані «гробки» або «проводи», - то радянська влада намагалася перенести це явище ближче до 9 травня. Таким чином, День Перемоги мав бути не лише святом, але і днем пам'яті загиблих та померлих родичів, друзів та товаришів.

На початку свого створення нові традиції поминання були не прив'язаними до конкретної дати, а проводилися разом із релігійними. Наприклад, в місті Кременець такий день відбувся 21 квітня 1963 року – якраз в день релігійних «проводів». За словами одного з місцевих партійців, котрий брав участь у організації такого заходу, «основной задачей ставилась цель отобрать у церковников присвоенное ими себе право выступать в роли хранителей морали», в тому числі повернути «гуманный народный обычай чтить память усопших»²³⁰. Для участі в такому дні були запрошені місцеві представники парторганізацій, керівники підприємств та закладів міста. Сам захід відбувався таким чином: спочатку виконувався гімн СРСР, після цього виголошувалися промови офіційних осіб, потім всі розходилися по кладовищу та наводили порядок, садили квіти тощо²³¹. Як пише Девід Пауелл, в цей день промови виголошували не стільки щоб згадати померлих, скільки щоб надихнути живих і прославити Партію²³².

Характерною рисою є те, що проведення таких поминань намагалися показати як «ініціативу знизу». Наприклад, за офіційними документами в одному з сіл Житомирщини в 1962 році актив села провів безрелігійні поминки з промовами, оркестром, а вже через деякий час такі ж поминки було проведено у всьому районі²³³. Важко сказати, чи успішними були такі заходи, проте інформація про них виконувала одразу декілька функцій: по-перше, за допомогою таких звітів можна було показати «потребу населення»

²³⁰ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.143.

²³¹ Там само - Арк.145-146.

²³² Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.76.

²³³ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.149.

в нових обрядах, по-друге, вона мала слугувати стимулом для розробки подібних ритуалів на місцях в дусі змагальності.

Приурочення традиції поминання померлих до Дня Перемоги можна певним чином вважати результатом саме встановлення нової обрядовості. На підтвердження цього є звіт республіканського уповноваженого Григорія Пінчука про проведення «проводів» 1962 року якраз у дні 6-8 травня. Він пише, що 8 травня у Києві на Байковому кладовищі було близько 9 тисяч людей, і це не може не непокоїти. Отож Пінчук пропонує вирішення цього питання: «На нашу думку доцільно проводити (поминання – К.Д.) один раз на рік, скажімо 9 травня... з виїздом на кладовища духових оркестрів, промовців тощо»²³⁴.

Згадки про схожі ініціативи бачимо і в інших документах. Наприклад, у 1963 році виконком Волинської області зобов'язав актив провести 8-9 травня «похоронні мітинги», де вшанувати пам'ять не лише воїнів, але і всіх померлих²³⁵. Тобто, у 1960-х рр. не було чітко розробленого сценарію та встановлених дат поминання. Натомість вже із 1970-х рр. у радянській літературі читаємо, що з 2 по 9 травня мав проходити Тиждень пам'яті героїв, який супроводжувався різноманітними заходами, а закінчувався загальною процесією до меморіалів Слави²³⁶. Оскільки в більшості родин були родичі, що загинули на війні, поминання померлих тепер мало б стати складовою частиною радянського культу «Великої Вітчизняної війни» та загальнодержавною традицією.

Таким чином, бачимо, що окрім дня пам'яті та дня зустрічі ветеранів, 9 травня мало ще ряд інших «призначень», серед яких легітимація влади Комуністичної партії, заохочення населення до «трудових подвигів»,

²³⁴ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.32.

²³⁵ Пуківський Ю. Особливості святкування Великодня в радянський період (за матеріалами історико-етнографічної Волині) / Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Випуск 13–14. - С.113. Курсив наш. – К.Д.

²³⁶ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.9.

підтримка міфів про правильність комунізму, переваги Радянського Союзу над іншими державами, а також міфу про «кільце ворогів» навколо СРСР.

Як висновок можна сказати, що радянські масові святкування залишилися незмінними за формою та сенсом із 1920-1930-х років, маючи на меті прищепити людям ключові цінності комуністичного суспільства, виховати «нову» радянську людину і при цьому витіснити зі святкової культури людей релігійні свята та обряди. Найвизначнішими з таких святкувань були 1 Травня та річниці революції, а святкування в столицях республік ставало зразком для проведення свят у провінції. У 1960-х роках до важливих державних свят долучається і День Перемоги. Це свято мало також нести ідеологічно правильний посил, серед основних функцій якого легітимація влади, заохочення до праці, перевага комунізму над іншими ідеологіями. Посвята в робітники була одним із основних радянських обрядів, виконуючи роль своєрідної конфірмації. Суть обряду полягала у включенні не лише в колектив, але і в робітничий клас загалом, підтримуючи, таким чином, культ праці в суспільстві. Одним із важливих радянських свят було також свято Нового року, що мало би витіснити християнське Різдво, водночас запозичивши з нього ялинку та «безрелігійні» колядки. Почуття колективного свята, привітання та подарунки були інструментами формування святкового настрою в суспільстві, а для дітей організовували власні свята із Дідом Морозом та Снігуркою.

Розділ 3. Радянські сімейно-побутові обряди

Укладення шлюбу, так само як і хрещення чи поховання, довгий час після 1917 року залишалося прерогативою Церкви. Пов'язано це було із тим, що саме тут існував розроблений та вже усталений церемоніал на випадки усіх трьох головних подій в житті людини, а також тривалою традицією виконання цих обрядів²³⁷. Незважаючи на наявність спеціальних установ для «громадянської» реєстрації (ЗАГСів), в них можна було здійснити лише формальну реєстрацію без урочистої частини. Нова «червона» обрядовість, розроблена на початку існування СРСР, не здобула популярності, тож фактично до 1960-х років хрещення, вінчання та поховання за релігійним обрядом залишалися єдиними ритуалами на позначення цих найважливіших подій в житті людини.

3.1 Безрелігійне «хрещення» новонароджених

Особливе занепокоєння влади викликав обряд хрещення. Саме щодо цього ритуалу випускалося найбільше заборон та було найсуворіше стеження за їх дотриманням²³⁸. Хрещення є центральним обрядом життєвого циклу, символізує народження нового християнина, тож з погляду радянської влади хрещення ставало особливо «небезпечним пережитком». Радянські дослідники писали, що «у боротьбі з релігійними пережитками не останнє місце належить подоланню примиренського ставлення батьків до хрещення дитини, пропаганді та більш інтенсивному впровадженню радянського обряду»²³⁹. В офіційних документах читаємо, що хрещення є «головним резервом збільшення кількості віруючих християн»²⁴⁰. Тож особлива увага мала спрямовуватися саме на створення безрелігійної альтернативи цьому обряду, що мала би символізувати входження вже не в християнський, а в радянський світ.

²³⁷ Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p. 28.

²³⁸ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив – С.180.

²³⁹ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.173.

²⁴⁰ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3531. – Арк.1.

Намагання протиставити хрещенню інший обряд спостерігалось ще від перших років встановлення радянської влади. Так, за ініціативи комсомольців та молодих революціонерів виникали безрелігійні «октябрини» або «звіздини» (назву яких використовували і для обрядів 1960-х років). Ці обряди були сповнені революційної символіки, що мала замінити християнську та символізувати розрив з минулими практиками. Наприклад, були створені навіть нові революційні імена, такі як Молот, Серп, Красарм та Комінтерн. Щоправда, вони не здобули популярності в населення²⁴¹. Також, обряд «октябрин» у 1920-х рр. мав, у першу чергу, символізувати входження до колективу «борців за революцію», і саме колектив був відповідальний за моральне і духовне виховання дитини, а батьки відсувалися на другий план²⁴². Природно, що такі заходи не сприяли популяризації нового обряду серед молодих батьків. Однією з причин занепаду обряду «звіздин» було і те, що в перші пореволюційні роки радянська влада на мала чіткої політики в родинній та обрядовій сфері, а також приділяла недостатньо уваги централізованому поширенню таких безрелігійних обрядів²⁴³.

На початок хрущовської антирелігійної кампанії хрещення були одними з найпоширеніших релігійних обрядів, у тому числі і хрещення підлітків та дорослих. На початку 1960-х кількість хрещень дорослих становила близько половини від всіх здійснених²⁴⁴, тож одним із заходів антирелігійної кампанії був наказ заборонити будь-які хрещення, окрім хрещень немовлят²⁴⁵. Набули поширення також масові колективні хрещення, що особливо турбувало уповноважених Ради у справах РПЦ. Такі хрещення зазвичай здійснювалися під час великих свят, причому, що іронічно, включно зі святами радянськими – наприклад, хрещення приурочували до 1 травня та

²⁴¹ Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.71.

²⁴² Там само – p.71.

²⁴³ Гуменюк О. В. Радянське весілля: обрядова специфіка / матеріали конференції «Теорія і практика сучасної науки» м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 р. – С.172.

²⁴⁴ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив – С.181.

²⁴⁵ Там само – С.180.

7 листопада²⁴⁶. Це явище показує, що релігійні обряди все ще залишалися важливим аспектом життя населення, тож мусли вступати в своєрідний симбіоз із повсюдною «радянізацією» життя.

Навіть закриття церков особливо на обрядовість не впливало, оскільки люди продовжували хрестити дітей вже в інших – найближчих до них храмах та церквах. Так, наприклад, за два роки (1960-1961рр.) в Полонському районі Хмельницької області було знято з реєстрації 6 церков, але кількість виконуваних обрядів не те що не знизилася, але і навіть збільшилася в порівнянні з минулими роками²⁴⁷. Іншим чинником збереження релігійних обрядів було те, що віряни могли виконувати їх в офіційно закритих церковних приміщеннях або ж в своїх домівках²⁴⁸.

Особливо вирізнялися в цьому плані західні області УРСР, де релігійність населення залишалася високою в порівнянні з іншими областями. Наприклад, в звітах обласних уповноважених знаходимо таку інформацію: у Рівненській області за 1960 рік обряди хрещення та поховання здійснювалися у близько 60-65% від усіх зареєстрованих новонароджених та померлих²⁴⁹. Для порівняння в Києві та області за 1961 рік було охрещено 51% від зареєстрованих дітей, а релігійний обряд поховання становив 41% від усіх зареєстрованих померлих²⁵⁰.

У 1965 році була упроваджена нова ініціатива, спрямована на скорочення кількості хрещень: відтепер священики були зобов'язані подавати звітності про хрещення немовлят та дітей, а також дорослих²⁵¹. Очікувано, це спричиняло поширення нелегальних хрещень та фальсифікації таких звітів²⁵².

²⁴⁶ Шлихта Н. Церква тих, хто вижив – С.182.

²⁴⁷ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.39.

²⁴⁸ Шлихта Н. В. От традиции к современности – С.390-391.

²⁴⁹ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.75.

²⁵⁰ Там само - Арк.186.

²⁵¹ Шлихта Н. Церква тих, хто вижив – С.181.

²⁵² Шлихта Н. В. От традиции к современности – С.385.

Таким чином, альтернативний безрелігійний обряд повинен був стати одним із головних інструментів протидії поширенню хрещень. Таким обрядом були «звіздини». Урочиста реєстрація новонародженого у 1960-х рр. відкидала радикальні революційні практики звіздин 1920-х рр., проте зміст залишався незмінним – входження новонародженого до радянського колективу. Так, офіційно декларувалося, що народження нової людини є важливим не тільки для родини, але і для всього суспільства, а обряд громадянської реєстрації є визнанням новонародженого громадянином СРСР²⁵³. Яскравим свідченням цього можуть бути урочисті слова при піднесенні дитини до символічного вогню: «Хай сяйво цього священного вогню завжди нагадує вам про батьківський обов'язок – виховувати сина вірним громадянином Країни Рад»²⁵⁴. Як пише Девід Пауелл, церемонія реєстрації дитини пов'язувала батьків, родичів і близьких друзів з офіційною системою цінностей, презентуючи їм через офіційних осіб їхні обов'язки по відношенню до дитини та держави в цілому²⁵⁵.

Чимало елементів радянського обряду було запозичено із хрестин. Наприклад, хрещені батьки (в народі «куми») іменувалися тепер почесними батьками і несли відповідальність перед суспільством за виховання нового радянського громадянина²⁵⁶. В одному з описів «звіздин» знаходимо характерні риси «радянськості» цього обряду. Наприклад, почесні батьки мали дарувати батькам хліб-сіль на вишитому рушнику зі словами: «Хай колгоспний хліб та сіль допомагають росту вашого сина»²⁵⁷. Колгоспний хор виконував пісню, слова якої мали акцентувати увагу на безрелігійності нового обряду, оскільки це була складова частина розбудови нового суспільства:

«... Без попа, без хреста
Ладанного чаду

²⁵³ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.163.

²⁵⁴ Там само – С.240.

²⁵⁵ *Powell D.E.* Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.72.

²⁵⁶ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.90.

²⁵⁷ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.136.

Ми хрестини нові
Доведем до ладу...»
«...Гордимось неспроста
Ми нашим дитятком
Без попа, без хреста,
За новим порядком»²⁵⁸

Символічне значення мало і вручення новонародженому іменної зірочки (звідси ж і назва – «звіздини») та акту про народження. Часто на звіздинах були присутні жовтенята та піонери, що дарували новому громадянину комуністичної держави піонерський галстук, зірочку жовтеняти та інші подарунки²⁵⁹. Це можна трактувати також в якості символічного встановлення зв'язку поколінь та їх спадковості в радянській державі. А зірка виконувала тут роль певного релігійного символу – радянського замітника хреста.

З часом почали відкривати спеціальні приміщення для таких обрядів. Наприклад, Палац новонароджених у Харкові, який став першим в Україні, було відкрито в серпні 1965 р.²⁶⁰. Для здійснення обряду виділялися також спеціальні «кімнати новонародженого». У деяких містах, як, наприклад, в Умані, навіть намагалися запровадити традицію, коли новоспечені батьки садили б дерево в спеціальній «алеї новонародженого»²⁶¹.

Додатково влада намагалася встановити певний механізм нагляду за батьками, аби ті не несли дитину до церкви охрестити. Наприклад, у Краматорську лікарі пологового будинку повідомляли про народження дитини за місцем роботи батьків, а профспілки виділяли групу людей для привітання і участі в обряді урочистої реєстрації²⁶². Також після народження дитини батькам мали видавати брошуру «Поради молодим батькам», де в розділі про поради бабусям і дідусям читаємо таке: «Ми сподіваємося, Ви застережете молодих батьків від небезпечності обряду хрещення. Вам, як і всім, добре відомо, що не молитви попа, а своєчасна лікувальна допомога,

²⁵⁸ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.137.

²⁵⁹ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.92.

²⁶⁰ Там само – С.237.

²⁶¹ ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.11.

²⁶² Там само - Арк.2.

передова медична наука допомагають врятувати життя людини»²⁶³. Також в цій же брошурі надавалася інформація про те, коли і як можна урочисто зареєструвати дитину.

Важко сказати, наскільки розробка та встановлення нового обряду «входження» в колектив на заміну хрещенню сприяла атеїзації суспільства. Загалом, незважаючи на активне впровадження нової системи свят та обрядів, релігійні обряди продовжували виконуватися по всьому Союзі: навіть в Московській області наприкінці 1960-х рр. хрестили кожную другу дитину²⁶⁴. Без сумніву можна сказати лише те, що адміністративні заборони та утиски сприяли поширенню практик таємних хрещень та трансформації самого обряду²⁶⁵. А хрещення, вінчання та поховання за релігійною традицією ставали своєрідною «формою протесту» в умовах радянської дійсності²⁶⁶.

3.2 Громадянське весілля

Перед упровадженням «нової» обрядовості відповідним органам потрібно було вирішити ряд нагальних проблем. Наприклад, досить частими були скарги молодят та їхніх родичів на формалізм та бюрократію при здійсненні реєстрації в ЗАГСах, коли в одній кімнаті реєстрували одразу і смерть людини, і чиєсь одруження²⁶⁸. Інколи працівники ЗАГСів навіть забували привітати молодят зі святом. Негативну роль відігравала також відсутність відповідного оформлення. Приміщення часто були темними та непривітними, причому така ситуація існувала навіть в обласних центрах, на що досить часто скаржилися обласні уповноважені Ради в справах РПЦ²⁶⁹. А

²⁶³ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.159.

²⁶⁴ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.436.

²⁶⁵ Тевікова О. Обрядовість населення України періоду хрущовської "відлиги" - С.103.

²⁶⁶ Шлихта Н. В. От традиции к современности – С.383.

²⁶⁸ Гуменюк О. В. Радянське весілля: обрядова специфіка / матеріали конференції «Теорія і практика сучасної науки» м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 р. – С. 171.

²⁶⁹ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.239. Там само – Арк.39. Там само – Арк.188. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3604. – Арк.40.

деякі з них взагалі знаходилися в підвальних приміщеннях²⁷⁰. За таких обставин годі чекати від молодят відмови вінчатися в церкві, адже, як звітували уповноважені (і як стверджувалося в офіційних документах), здебільшого саме естетика вінчального обряду, урочистість приваблювали молодь більше, ніж релігійна його складова²⁷¹. У деяких ЗАГСах республіки за цілий 1961 рік не було жодного урочистого укладення шлюбу чи реєстрації новонароджених – і це навіть не в селах, а в обласних та районних центрах²⁷².

У відповідь на таку критику було здійснено низку заходів. По-перше, наприкінці 1956 року вони були передані у відомство виконкомів місцевих рад. По-друге, організовано курси для їх завідувачів з приводу покращення проведення весільних церемоній. Було прийнято рішення забезпечити розділення реєстрації шлюбів, народжень та смертей, а тому ініційовано відкриття спеціалізованих приміщень для урочистостей – Палаців одружень²⁷³. Перший такий Палац був відкритий в Ленінграді в 1959 році, а вже в 1961 аналогічний було створено в Києві²⁷⁴. Вже до середини 1960-х рр. такі Палаці (або принаймні приміщення чи кімнати для урочистого укладення шлюбів) відкрили в усіх обласних та районних центрах УРСР²⁷⁵.

Саме тут облаштовували святкову атмосферу для наречених, що мала сприяти утвердженню популярності громадянської реєстрації шлюбу. Створювали також Палаці щастя – спеціалізовані приміщення, де могли здійснюватися і весілля, і урочиста реєстрація новонароджених²⁷⁶. Із покращень в організаційному плані варто відзначити наявність музики, квітів, шампанського та відповідного прикрашання залу. У сільських

²⁷⁰ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.417.

²⁷¹ Там само – С.422.

²⁷² ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.39.

²⁷³ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.417.

²⁷⁴ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні - С.88.

²⁷⁵ Там само - С.88.

²⁷⁶ Там само – С.88.

місцевостях при сільрадах для цих потреб створювалися спеціальні «кімнати щастя»²⁷⁷.

Наприклад, один із таких Палаців щастя в УРСР було відкрито в Дрогобичі в 1961 році²⁷⁸. Маємо інформацію про сценарій, за яким організовувалось у ньому весілля. Перед весільною церемонією за декілька днів в міській газеті публікувалося оголошення про майбутнє святкування, розсилали запрошення за місцем роботи наречених, аби обов'язково була присутня «громадськість». Також в Палаці молодята могли попередньо замовити обручки, квіти, а після церемонії в спеціальній кімнаті пригостити гостей шоколадом, фруктами, шампанським та сфотографуватися²⁷⁹. Схожий Палац щастя було згодом створено у Львові²⁸⁰. Варто відзначити, що подібні нововведення, за задумом ідеологів, мали сприяти популяризації світських укладень шлюбу²⁸¹.

У 1960-х рр. формувалися також такі весільні традиції, як біла сукня нареченої чи урочистий марш Мендельсона, що супроводжує обряд²⁸². Утверджується і традиція покладання квітів до пам'ятника Леніну чи монумента загиблим воїнам у цей день²⁸³. Також поширеним явищем у весільних обрядах стало привітання піонерів, що мало демонструвати зв'язок поколінь в СРСР²⁸⁴.

Церемонія мала супроводжуватися музикою – запрошували оркестр²⁸⁵ або надавали спеціальні платівки з записами урочистих маршів та пісень²⁸⁶. Виголошувалися привітальні промови (особливо якщо були присутні офіційні особи), молодят інколи обсипали квітами, цукерками та дрібними

²⁷⁷ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.198.

²⁷⁸ Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p. 75.

²⁷⁹ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323. - Арк.196.

²⁸⁰ Там само - Арк.198.

²⁸¹ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.453.

²⁸² Powell D.E. Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p. 75.

²⁸³ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.96.

²⁸⁴ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.149.

²⁸⁵ Там само - Арк.8.

²⁸⁶ Там само - Арк.3.

грошима «на щастя»²⁸⁷. Звісно, радянське весілля, як складова життя радянських громадян, мало нести в собі ідеологічно та політично «виховний» сенс, тому навіть промови та привітання мали бути «правильними». Ось, наприклад, одне з привітань молодят, записане в 1963 році у Палаці щастя в Умані:

«Хай же сонце ясне Вам освітлює путь
І під ноги хай стеляться квіти
Бо прекрасні дні Вас з майбутнього ждуть –
В комунізмі Ви будете жити!»²⁸⁸.

Також в одній з весільних пісень можемо почути такі слова: «Вже старе назад та не вернеться, по-новому люди женяться»²⁸⁹, - що пов'язує весільні обряди із будівництвом нового безрелігійного суспільства.

Цікаво, що весілля, як стверджує в своїй статті Олена Жидкова, остаточно було «реабілітовано» в радянському побуті завдяки укладанню шлюбу космонавтів Терешкової та Ніколаєва в 1963 році. Ця подія мала широкий резонанс і була проведена як свого роду зразкове весілля²⁹⁰.

Весілля, так само як і іншим безрелігійним обрядам надавали колективного та державного характеру. Окрім друзів та колег молодят, на реєстрації шлюбу часто були присутніми представники місцевої влади, що мало надавати цій події «світськості та державної ваги»²⁹¹. Оформлення приміщення обов'язково вміщувало такі елементи, як державний прапор СРСР, прапор УРСР та погруддя Леніна (або портрет), що мало надавати офіційності події²⁹². Якщо порівняти безрелігійний обряд із вінчанням, то можна сказати, що портрет Леніна виконував функції ікони – теж засвідчував союз, але не перед Богом, а перед Радянською державою.

²⁸⁷ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.96.

²⁸⁸ ЦДАВО. - Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376. - Арк.8-9.

²⁸⁹ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.84.

²⁹⁰ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.419.

²⁹¹ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.90.

²⁹² Там само – С.89.

Як підкреслювали радянські ідеологи та етнографи, радянський шлюб мав зовсім інший від релігійного зміст, хоча і схожу форму: «Не вічну німу покору і смиренність жінки перед чоловіком, які віками освячувала церква, а довічну дружбу і любов, взаємну повагу чоловіка і жінки в сім'ї проголошує радянський шлюб»²⁹³. Таким чином, шлюб мав стати одним із елементів декларованої державою політики «розкріпачення жінки» в родинній сфері²⁹⁴.

3.3 Громадянське поховання

Серед усіх сімейно-побутових обрядів у Радянському Союзі саме поховання було найбільш вразливим для переформатування. Пояснити це можна декількома причинами. По-перше, однією з найвиразніших проблем було те, що комуністичний атеїзм не міг вирішити «філософську дилему» смерті людини, не міг надати розраду людині «перед обличчям хаосу, скорботи та смерті» так, як це робила релігія³²⁴. По-друге, безрелігійні поховання 1920-х рр. були швидше стихійною ініціативою революційної молоді та не впроваджувалися цілеспрямовано³²⁵. По-третє, смерть видатної особи та її поховання в період 1920-х років були приводами для політичних маніфестацій, державних чи опозиційних³²⁶, тож не могли бути прикладами альтернативного безрелігійного обряду для пересічних громадян. Експерименти з похованнями перших пореволюційних років навіть включали в себе спроби популяризації кремації, як максимально антирелігійного «обряду»³²⁷. Усі спроби знайти альтернативу завершуються у 1930-х рр., коли припиняються обговорення теоретичних питань з цієї теми, а «червона» обрядовість поступово занепадає. Таким чином, поховальний релігійний обряд залишається єдиним варіантом поховання аж до 1960-х рр.

²⁹³ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.100.

²⁹⁴ Социалистическая обрядность – С.23.

³²⁴ *Смолкин-Ротрок В.* Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.440-441.

³²⁵ *Соколова А.* «Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому!» / Отечественные записки. - 2013. - №5(56).

³²⁶ Там само.

³²⁷ Там само.

Нові радянські обряди, що почали розроблятися від часів Хрущова, в тому числі і «громадянське поховання», мали відповідати цінностям «нового» комуністичного суспільства. Як декларували тогочасні дослідники та ідеологи, безрелігійний обряд був не вигадкою, а «традиційним народним звичаєм без релігійних нашарувань»³²⁸. Залишалися, наприклад, такі елементи як траурна хода та поминки³²⁹, проте увесь обряд перероблявся згідно з цінностями та принципами побудови нового комуністичного (а, отже, безрелігійного) суспільства.

У першу чергу, смерть людини виводилася зі сфери індивідуального у сферу колективного, що помітно в нових практиках. Як пише Девід Пауелл, новий радянський обряд не міг бути спонтанним чи індивідуальним, але організованим колективом і для колективу³³⁰. Це ж стверджує й Інна Фіцак, пишучи про те, що поховання стало подією громади, а не окремо взятої сім'ї³³¹. Так, здійснення відспівування священником тепер було не обов'язковим та навіть небажаним елементом обряду, натомість на перший план висувалося символічне провощання померлого в останню путь не лише родичами, але і товаришами з роботи, сусідами, друзями, а також обов'язково представниками влади³³². Одним з неодмінних елементів такого поховання мав бути духовий оркестр, що грав би траурні марші. Оркестр мав стати, мабуть, однією з виразних рис саме світського поховання.

Іншим важливим елементом нового обряду мали стати промови. Промови офіційних осіб мали символізувати нерозривність життя та смерті звичайних людей від справ партії, держави³³³. З іншого боку, це також надавало певної легітимності заходу. Промова мала також бути своєрідним підсумком життя та діяльності померлого, але, на відміну від аналогічної

³²⁸ *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.85.

³²⁹ Там само – С.108.

³³⁰ *Powell D.E.* Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion – p.70.

³³¹ *Фіцак І.* Поховальні традиції жителів міст Прикарпаття в ХХ столітті // Етнічна історія народів Європи. - 2008. - Вип. 27. - С.89.

³³² *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.105.

³³³ Там само – С.106.

промови священика, була світською за характером. Певним чином в ній намагалися дати відповідь на питання життя та смерті людини, дати якусь розраду родичам померлого. Як пише радянська дослідниця В. Борисенко, в поховальних промовах «наголошується увага на безсмерті людини у витворах її рук, розуму та дітях»³³⁴.

Поховання видатних осіб та партійних діячів могло бути певним зразком для поширення на місцях для усіх громадян, проте і тут були складнощі. Такі поховання «статусних осіб» були швидше схожі на мітинги з елементами військового церемоніалу³³⁵, і проводилися централізовано, в той час як поховання звичайних людей частіше за все покладалося на плечі родичів померлого, які часто не мали можливості організувати такі почесті³³⁶.

Як свідчать джерела, практика безрелігійного поховання приживалася надзвичайно повільно та важко. Що вже говорити, коли чимало комуністів було поховано саме за релігійним обрядом (частіше за все з ініціативи родичів померлого). Так, відомо багато випадків, коли одночасно проводилася релігійна церемонія із духовим оркестром та промовами як священика, так і товаришів померлого³³⁷. Також була поширена практика «заочного запечатування» та відспівування - тобто коли родичі приносили в церкву частину землі з могили та замовляли службу за померлим, а потім висипали освячену землю назад на могилу³³⁸. Також така практика була поширена в селах, де місцеву церкву закрили. У таких випадках могилу заочно «запечатували» священик із сусіднього села³³⁹.

Давалася взнаки також відсутність спеціально обладнаних приміщень для нових обрядів. Наприклад, в одному з сіл колгоспники будували приміщення спеціально для проведення «цивільних панахид», хоча поруч був

³³⁴ Борисенко В. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні – С.106.

³³⁵ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной – С.416.

³³⁶ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.456.

³³⁷ Шлихта Н. В. От традиции к современности – С. 399.

³³⁸ Шлихта Н. Церква тих, хто вижив – С.184.

³³⁹ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3532. – Арк.71.

Палац культури³⁴⁰. Можливо, Палац був не настільки добре обладнаним для цього, адже в цей час чимало скарг було саме на непристосованість приміщень для здійснення будь-яких культурно-освітніх заходів, тим паче для організації тут свят чи здійснення ритуалів. Ситуацію погіршувало також те, що часто не вистачало спеціального інвентаря. Так, вже на початку 1960-х років одна з жительок Сумської області в листі скаржилася, що в невеликих містах та селах не вистачає обрядового інвентаря для поховань – адже раніше все необхідне було в церкві, яку закрили. Тепер родичі померлого мусять самі ходити і шукати все необхідне, інколи це проблематично. Наприклад, може не бути чистої вантажної машини для перевезення труни і беруть брудну, також нема чим спускати труну в землю³⁴¹.

Намагання впровадити новий безрелігійний обряд зазнало поразки. Частіше за все цивільна церемонія комбінувалася з церемонією релігійною³⁴², утворюючи щось на зразок радянсько-християнського поховання. Таким чином, говорити про те, що ініціативи місцевих та вищих владних органів не прижилися зовсім ми не можемо, проте основної своєї мети – витіснення з життя релігійного обряду – вони не виконали.

Варто відзначити також спроби витіснення релігійного обряду «проводів» чи «гробків» днем поминання померлих, приуроченим до 9 травня, про що вже зазначалося вище. Такі спроби були здійснені, аби зробити цей обряд громадянським та пов'язати із міфом про Велику Вітчизняну війну. Таким чином не лише обряд поховання, але і поминання мали би символізувати зв'язок людини з партією, державою та її історією.

Отож, як висновок можемо сказати, що саме в 1960-х роках радянська влада почала інтенсивно впроваджувати нові безрелігійні обряди на заміну традиційним християнським. Деякі елементи «старих» обрядів запозичувалися новими, проте змінювали своє значення. Облаштування спеціальних приміщень для весіль та створення нових безрелігійних

³⁴⁰ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.2673. – Арк.34-35.

³⁴¹ *Смолкин-Ротрок В.* Проблема «обыкновенной» советской смерти – С.457-458.

³⁴² *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. – С.185.

весільних традицій мало сприяти зменшенню кількості вінчань. Хрещення намагалися викорінити різноманітними указами та заборонами, замінивши його обрядом «звіздин». Поховання ж ставало певним колективним проводжанням померлого, включаючи промови товаришів та музичний супровід. Тим не менш, релігійні обряди залишалися досить поширеними серед населення, про що свідчать звіти та статистики. Таким чином можемо зробити висновок про співіснування радянського та релігійного ритуалу серед населення.

Висновки

Одразу після революції жовтня 1917 р. нова влада скасувала обов'язковість виконання релігійних обрядів та ввела нові інституції обліку громадян – ЗАГСи. Тим не менш, релігійні обряди продовжували виконуватись майже всіма громадянами, окрім деяких груп комсомольців. Саме останні поклали початок «червоним» обрядам, які, проте, не мали великого поширення і популярності. Комсомольська обрядовість характеризувалася, в першу чергу, революційністю та неприйняттям старого побуту, відмовою виконувати обряди так, як це робили колись. Проблемою розробки нових свят та обрядів цього періоду було також те, що культурній політиці держави не надавали великого значення з огляду на наявність інших нагальних питань для вирішення: економічних, політичних і т.д.

Хрущовська антирелігійна кампанія актуалізувала питання про свята та обряди на «безрелігійній» основі, оскільки вони мали сприяти витісненню релігії. Побудова атеїстичного суспільства та виховання «нової» радянської людини, проголошені Третьою програмою партії (1961), передбачали подолання усіх «пережитків» в найближчому часі. Від початку 1960-х рр. «нова» радянська святкова культура мала стати не лише інструментом протидії релігії, але і сприяти формуванню в людей радянської ідентичності, виховувати їх як радянських громадян. За часів Брежнєва процес становлення радянських свят та обрядів набув особливого значення: відбувся перехід до більш «м'яких» форм боротьби з релігійністю населення, радянські свята і обряди ставали одним із ключових інструментів цієї боротьби.

Партія видає спеціальні постанови, присвячені розробці та популяризації свят та громадянських обрядів. У цей період почали залучатися різноманітні засоби для пропагування та поширення нових свят. Зокрема, для цього залучалися газети та журнали, телебачення та радіо. Також влаштовували змагання на кращий сценарій свята, а окремі сценарії входили у збірники та публікувалися. Окрім цього, з 1963 р. по областях держави діяли спеціальні комісії з впровадження радянської обрядовості, а в

1964 р. було створено Інститут наукового атеїзму при Академії суспільних наук СРСР, працівники якого вивчали мотиви здійснення релігійних обрядів населенням.

Радянські масові свята бачились альтернативою традиційній релігійній святковій культурі. У 1918 р. було закладено основу «червоним датам» календаря, а також було здійснено перехід на григоріанський календар, що, серед іншого, мало слугувати відходу від «пережиткових» релігійних свят. Найвиразнішими характеристиками свят починаючи від 1920-х рр. були спланованість, контрольована масовість та дидактично-розважальна спрямованість. Головними святами були річниця революції, що відзначалася 7-8 листопада, та 1 травня. У 1960-х рр. радянський святковий календар поповнився новими трудовими, професійними та сімейними святами.

Новий рік як державне свято було відроджено ще в 1935 році, проте особливого значення воно набуло саме в 1960-х рр., коли мало протистояти релігійному святу Різдва. У цей період символами радянського «свята ялинки», окрім самої ялинки, намагаються зробити і безрелігійні колядки та щедрівки. А дитячі новорічні ранки були однією з форм виховання дітей та долучення їх до святкової культури держави. Одним із важливих обрядів цього періоду стає обряд посвячення в робітники, що мав бути інструментом закріплення основоположних цінностей та ідеалів комуністів у свідомості молоді: колективізму, гордості за приналежність до «привілейованого» класу, а також поваги до трудових традицій попередніх поколінь. Одним із найважливіших державних свят у цей період стає День Перемоги. Окрім дня пам'яті та дня зустрічі ветеранів, 9 травня слугувало приводом для легітимації влади Комуністичної партії, заохочення населення до «трудових подвигів», а також підтримувало міфи про правильність комунізму та перевагу СРСР над «імперіалістами».

У 1960-х роках радянська влада почала активно розробляти та впроваджувати в життя безрелігійні сімейно-побутові обряди на заміну

традиційним християнським. Характерними рисами «нових» обрядів стали апеляції до «минулих звичаїв та традицій народу» та запозичення деяких елементів із релігійних обрядів. Хрещення намагалися замінити модифікованим обрядом «звіздин», що символізував входження до радянського суспільства. Для популяризації громадянського весілля почали створювати спеціальні облаштовані приміщення, а також розробляли комплекс безрелігійних весільних традицій. А поховання «без попа» включало в себе такі елементи як колективне провладання померлого з духовим оркестром та промови товаришів. Тим не менш, незважаючи на ці заходи, витіснення релігійних обрядів відбувалося досить повільно.

Таким чином, радянські масові свята та сімейно-побутові обряди почали активно розроблятися з 1960-х рр. як альтернатива релігійним. Становлення радянської святкової культури включало в себе низку заходів, серед яких розробка сценаріїв, залучення спеціальних кадрів та мас медіа для популяризації свят, а також заснування спеціальних установ для вивчення та реалізації нової обрядовості. «Нові» свята та обряди, як масові, так і сімейні, повинні були також прищеплювати громадянам бажані владою цінності. Від 1960-х рр. саме свята стають ключовим елементом антирелігійної та виховної політики влади.

Список використаних джерел і літератури:

Джерела

А) Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) – Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної Партії України – Оп.24. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1950-1967). – Спр.3531.
2. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3532.
3. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.25. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина) (1968-1988). – Спр.42.
4. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. Документи загального відділу ЦК КПУ (несекретна частина) (1955-1970). – Спр.1671.
5. ЦДАГО – Ф.1. – Оп.31. – Спр.2673.
6. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3134.
7. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3604.
8. ЦДАГО. - Ф.1. – Оп.31. – Спр.3659.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та правління України (ЦДАВО) – Ф.4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники – Оп.1. Уповноважений Ради в справах РПЦ при РНК / РМ СРСР по УРСР, 1944-1965. – Спр.176.
- 10.ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.238.
- 11.ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.298.
- 12.ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.323.
- 13.ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.358.
- 14.ЦДАВО – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.376.

Б) Опубліковані джерела

1. *Борисенко В.* Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні / В.Борисенко, В. Келембетова, О. Обертинська та ін. – Київ : Політвидав України, 1978. – 255с.
2. Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне. 1941-1945 / С. А. Бартенев [и др.] ; отв. ред. Г. А. Куманев ; АН СССР. Отделение истории. - М.: Наука, 1985. - 312с.
3. *Кампарс П.* Советская гражданская обрядность / П. П. Кампарс, Н. М. Закович ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма. - Москва : Мысль, 1967. - 256 с.
4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. - Т. 10 : 1961-1965. - 1986. – 493 с.
5. Революционные, боевые и трудовые традиции – важнейший источник патриотического и интернационального воспитания молодежи. / Метод. рекомендации в помощь пропагандистам, лекторам и политинформаторам. – Ворошиловград, 1977. – 46с.
6. *Руднев В. А.* Преодоление религиозных традиций / В. А. Руднев ; О-во "Знание" РСФСР. Ленингр. организация. - Ленинград : [о-во "Знание" РСФСР, Ленингр. организация], 1974. - 32 с.
7. *Руднев В. А.* Советские праздники, обряды, ритуалы / В. А. Руднев. - Ленинград : Лениздат, 1979. - 206 с.
8. Социалистическая обрядность : учебно-методическое и справочно-информационное пособие для исполнителей, организаторов обрядности, работников обрядовых служб. - Киев : Высшая школа, 1985. - 343 с.

В) Електронні джерела

1. *Генкин Д.* Массовые праздники / Москва: Просвещение, 1975. — 140 с. / Ел. доступ: <https://studfiles.net/preview/2957328/>. Відвідано 6.04.2018.

Література

А) Монографії й збірники статей:

1. *Бондарчук П.* Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - 381 с.
2. *Винайдення традиції / Ред. Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер / Пер. з англ.* – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
3. *Гуменюк О. В.* Радянське весілля: обрядова специфіка / матеріали конференції «Теорія і практика сучасної науки» м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 р.
4. *Золотова Т.* Русские календарные праздники в Западной Сибири (конец XIX – XXв.). – Омск: ООО «Издатель-Полиграфист», 2002. – 234с.
5. *Рольф М.* Советские массовые праздники / М. Рольф; пер. с нем. В. Т. Алтухова. – М.: Российская политическая энциклопедия: Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – 439с.
6. *Шліхта Н.* Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. – Х.: Акта, 2015. – 252 с.
7. *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х років. – Харків: «Акта», 2011. - 468 с.
8. *Powell D.E.* Antireligious in the Soviet Union: A study of mass persuasion / D. E. Powell. – Cambridge: M.I.T.Press, 1975. – 206 p.

Б) Статті:

1. *Аль-Анні А.* Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР/ Етнічна історія народів Європи. - 2012. - Вип. 38. - С.40-44.

2. *Брайченко О.* Побутування українських традиційних свят родинного циклу в умовах наступу радянської ідеології 70-80-х років ХХ століття // Народна творчість та етнографія. - 2014. - №4. - С.115-127.
3. *Жидкова Е.* Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной / Государство. Религия. Церковь. – 2012. – №3-4. – С.408-429.
4. *Клименко О. М.* Святкування Дня Перемоги в Києві 1985 року / О. М. Клименко // Магістеріум. Історичні студії. - 2015. - Вип. 54. - С. 44-48.
5. *Клименко О.* Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. / Україна Модерна / Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>. Відвідано 01.04.2018.
6. *Пронина И. Н.* Массовый праздник в советской социокультурной модели / Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 19 (374). Философия. Социология. Культурология. Вып. 37. - С. 114-121.
7. *Пуківський Ю.* Особливості святкування Великодня в радянський період (за матеріалами історико-етнографічної Волині) / Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Випуск 13–14. - С.107-115.
8. *Слуцька Ю.* Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах // Схід. - 2013. - №4. - С.166-170.
9. *Смолкин В.* «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964-1968 // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2009. - №3 (65).
10. *Смолкин-Ротрок В.* Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии / Государство. Религия. Церковь. – 2012. – № 3-4. – С.430-463.
11. *Соколова А.* «Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому!» / Отечественные записки. - 2013. - №5(56).

12. *Тєвікова О.* Обрядовість населення України періоду хрущовської "відлиги" (1953 - 1964 рр.) // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. - 2012. - Вип. 34. - С.101-105.
13. *Трещенок Ю.* Обряды перехода Арнольда ван Геннепа, его теория и метод / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2016. № 12(74). – С.179-182.
14. *Фіцак І.* Поховальні традиції жителів міст Прикарпаття в ХХ столітті // Етнічна історія народів Європи. - 2008. - Вип. 27. - С.89–93.
15. *Шлихта Н. В.* От традиции к современности: православная обрядность и праздники в условиях антирелигиозной борьбы (на материалах УССР, 1950-е — 1960-е гг.) //Государство. Религия. Церковь. В России и за рубежом. – 2012. - №3-4. – С.380-407.
16. *Шумихина Л.А.* Эстетика парадов и демонстраций как праздничных ритуалов советской культуры / Л. А. Шумихина, В.М. Попова // Теория и практика. – 2012. – № 5. – С.203-208.
17. *Stone A.* Overcoming Peasant Backwardness: The Khrushchev Antireligious Campaign and the Rural Soviet Union // Russian Review - Vol. 67, No. 2. – pp.296 – 320.
18. *Khazanov A. M.* Marxism-Leninism as a Secular Religion / The Sacred in Twentieth-Century Politics – 2008. - pp.119–142.